

Τίτλος πρωτοτύπου: Werner Sombart, *Der Bourgeois. Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*, α' Έκδ. Βερολίνο 1913

WERNER SOMBART

Ο ΑΣΤΟΣ

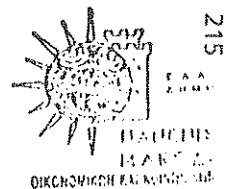
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Μετάφραση: ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΥΤΣΟΥΡΕΛΗΣ

© Duncker & Humblot 1913

© Για την ελληνική έκδοση: Έκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ, Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
Τηλ. 3607744 - Fax 3623093

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ
ΑΘΗΝΑ 1998

215

μέ τή μέγιστη δυνατή Θεοσέβεια, ἐπειδή ἡ μελέτη τῶν θείων διδασμάτων ἀποτελεῖ θαυμαστό φάρμακο κατά πολλῶν δεινῶν».²⁷⁰ Ἔτσι στηρίζει κατ' ἐπανάληψη τίς θεωρίες του σέ θείες ἐπιταγές. Ἀκόμα κι ὅπου υἱοθετεῖ ἰδέες τῶν Ἀρχαίων, πού κηρύσσουν λ.χ. τή φιλοπονία, θεμελιώνει πάντοτε αὐτές του τίς διδασχές μέ θρησκευτικά ἐπιχειρήματα: ὁ Θεός δέν θέλησε νά εἶναι τά πλάσματα του ἀργόσχολα, ἀρα οὔτε καί ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά τό θέλει.²⁷¹

Καί ὅ,τι ἴσχυε γιά τά αὐτοκαλούμενα «ἐλεύθερα» πνεύματα, ἴσχυε βεβαίως ἀκόμα περισσότερο γιά τή μεγάλη μάζα, ἰδίως γιά τοὺς ἀνθρώπους τῆς οἰκονομίας. Ἀκόμα καί ἡ Ἰταλία ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι πέρα πους πέρα διαποτισμένη μέ τό ἐκκλησιαστικό φρόνημα, τουλάχιστον κατά τόν 14ο αἰώνα: ὁ σκεπτικισμός πρωτοεμφανίζεται μόλις τόν 15ο αἰώνα.²⁷²

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει γιά μᾶς τό γεγονός ὅτι ὁ θρησκευτικός καί ἐκκλησιαστικός ζήλος δέν ἦταν πουθενά μεγαλύτερος ἀπ' ὅ,τι στή Φλωρεντία, αὐτήν τή Βηθλεέμ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ πνεύματος (ἄς σημειωθεῖ: τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ πνεύματος χριστιανικῆς καταγωγῆς!). Κατά τόν πρῶμο Μεσαίωνα ἡ Τοσκάνη ὑπῆρξε τό πραγματικό προπύργιο τῆς κληρικοκρατίας: ἐδῶ οἱ σχέσεις μεταξύ τῆς ἱστορίας τῶν μεμονωμένων ἐκκλησιῶν καί αὐτῆς τῶν διαφόρων πόλεων εἶναι στενές ὅσο πουθενά ἄλλου· ἐδῶ οἱ μοναχοί εἶναι ἰδιαίτερα πολυάριθμοι καί ἰδιαίτερα δραστήριοι, τά τάγματα τους, ἀκόμα κι ἂν εἶχαν ἰδρυθεῖ ἄλλου, ἔπαιρναν στήν Τοσκάνη νέα ζωή· ἐδῶ ὁ πληθυσμός καυχιέται ὅτι ἀποστρέφεται τίς αἰρέσεις κι ὅτι διακονεῖ τήν καθαρῆ πίστη περισσότερο ἀπ' ὅπουδῆποτε ἄλλου.²⁷³ Ὁ καλύτερος γνώστης τῆς ἱστορίας τῆς παλαιᾶς Φλωρεντίας συνοψίζει τήν κρίση του γιά τή στάση τῆς Τοσκάνης ἀπέναντι στίς ἐκκλησιαστικές δυνάμεις μέ τά ἀκόλουθα λόγια:²⁷⁴

«Ἐδῶ οἱ ἐκκλησιαστικές-θρησκευτικές τάσεις εἶχαν συνάψει στενοὺς δεσμούς μέ τά ἰσχυρότερα στοιχεῖα μιᾶς κοινότητος, ἡ ὁποία, ἀμέσως μετά τή δημιουργία της καί ἀπό συνειδητῆ ἀντίθεση κατά τῶν μὴ Ἰταλῶν αὐτοκρατόρων καί τῆς, ἐκτός λίγων ἐξαιρέσεων, εὐμενῶς διακείμενης ἀπέναντί τους ἀριστοκρατίας, στηριζόταν σέ μίαν ἀστική τάξη ἀπασχολούμενη μέ τό ἐμπόριο καί τίς ἐπιχειρήσεις. Τούτη ἡ ἀστική τάξη, πού μέ τήν τίμια ἐργατικότητα τῶν τεχνιτῶν καί τῶν βιοτεχνῶν της καί τό δαιμόνιο, ἀδίσταχτο καί πολύπειρο ἐπιχειρηματικό πνεῦμα μεγάλων ἐμπόρων καί τραπεζιτῶν εἶχε φτάσει νά συγκαταλέγεται στίς πλουσιότερες τῆς ὑψηλοῦ, σφράγισε ἀνεξίτηλα τήν ἱστορία τῆς πόλης στόν Ἄρνο, κατά τήν περίοδο ὅπου ἡ τελευταία εἶχε κεφαλαιώδη σημασία γιά τήν πολιτισμική ἐξέλιξη τῆς Ἰουρώπης».

Καί πρέπει ἀναντίρρητα νά δεχτοῦμε ὅτι αὐτή ἡ ἔντονη θρησκευτική διάθεση στή μεγάλη μάζα τῶν καθολικῶν ὄλων τῶν χωριῶν, κράτησε μέ

βεβαιότητα ὡς τά τέλη τῆς ἐποχῆς τοῦ πρῶμου καπιταλισμοῦ, καθὼς μάλιστα στίς πλεῖστες περιπτώσεις τήν εἶχε ἐνισχύσει ἡ Μεταρρύθμιση. Οἱ ἔμποροι καί βιομήχανοι τοῦ 18ου αἰώνα εἶναι ἀκόμα ἐξ ἴσου εὐσεβεῖς μέ αὐτοὺς τοῦ 14ου καί ζοῦν «ἐν φόβῳ Κυρίου». Ἡ θρησκευτικότητά τους εἰσδύει ὡς τά ἔνδον τῆς ἐπιχειρηματικῆς τους ζωῆς. Καί ἀποστροφές σάν καί τούτη, πού βρίσκουμε σέ γερμανικά ἐμπορικά βιβλία: «Τό πρῶτο πού ἀπαιτεῖται ἀπό ἕναν ἔμπορο εἶναι τό ἔντιμο καί ἐνάρετο ἐμπόριο: ὅσα ἀποκτήθηκαν ἄδικα δέν εὐδοκιοῦν, ἐνῶ ἀντίθετα τά ἀγαθὰ τοῦ δίκαιου καί εὐσεβοῦς πιάνουν ρίζες, ἔχουν μαζί τους τήν εὐλογία τοῦ Θεοῦ καί καρπίζουν ὡς τά τέκνα τῶν τέκνων του» – τέτοιες ἀποστροφές ἀναδύονταν σίγουρα ἀπό τά μύχια μιᾶς εἰλικρινοῦς πεποίθησης. Τίς βρίσκουμε νά ἐπαναλαμβάνονται συνεχῶς. Τό κέρδος εἶναι «εὐλογία Θεοῦ», ὅπως καί ἡ «εὐλογία τῶν παιδιῶν»: «ἀπό Λύτόν τά παίρνουμε ὅλα· Λύτός εὐλογεῖ τίς ἐπιχειρήσεις μας καί τοὺς ἐπιτρέπει νά ἀκμάζουν», διαβάζουμε (παραθέτω ἕνα ἀπόσπασμα ἀντί πολλῶν) στό κατὰστιχο ἐνός Ἰάλλου ὑφασματέμπορου τοῦ 18ου αἰώνα. Καί ὅταν ὁ ἴδιος ξεκινᾶ τό *livre de raison* του μέ τά λόγια: «Εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Εὐλογηθήτω, προσκυνηθήτω καί ὑμνηθήτω ἡ Ἱεραγία Τριάς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων»,²⁷⁵ τήν ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ τήν ἐννοοῦσε σοβαρά. Ἡ ἐναπόθεση τῆς ὅλης ἐπιχείρησής στον Θεό δέν εἶχε κατανήσει ἀκόμα κενολογία, ὅπως στοὺς καιροὺς μας, ὅπου τό ὑποτυπῶδες «σύν Θεῷ» στήν ἀρχή τῶν τραπεζικῶν μας βιβλιαρίων φαντάζει σάν βλασφημία.

Γιά νά ἐπιτύχει μίαν εὐκολη καί ἄμεση ἐπίδραση στόν ψυχικό βίον τῶν πιστῶν, καί ἐπομένως στόν ὅλο βουλευτικό προσανατολισμό καί τήν ἀπορρέουσα ἀπό αὐτόν διαμόρφωση τῆς ζωῆς τους, τό δραστικότερο μέσον τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ ἐξομολόγηση, πού ἀπό τήν Τετάρτη Σίνοδο τοῦ Λατερανοῦ (1215) εἶχε γίνει ὑποχρεωτική γιά κάθε ἐνήλικο, μία τουλάχιστον φορά τόν χρόνο. Μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου στήν ἐξομολόγησή τους συνδιαλέγονταν κατά κάποιον τρόπο μέ τόν εκπρόσωπο τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καί πάνω στίς ἀρχές ἀσκήσης τοῦ ἐπαγγέλματός τους (ἐφ' ὅσον αὐτό δέν συνέβαινε ἐκτός τῆς ἱεροπραξίας αὐτῆς). Γιά νά διευκολύνουν τοὺς ἐξομολογητές ἱερεῖς νά ἀντιμετωπίζουν κάθε ἐνδοιασμό τῶν πιστῶν, γράφτηκαν τά πολλά βιβλία ἠθικοθεολογικοῦ προσανατολισμοῦ τά γνωστά μέ τό ὄνομα *Summa theologica*, ὅπου συζητιοῦνταν κατά περίπτωση καί διατυπώνονταν οἱ σύμφωνοι μέ τή διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας κανόνες διαγωγῆς γιά ὅλες, καί τίς παραμικρότερες ὑποθέσεις τοῦ βίου καί πρῶτα-πρῶτα γιά τή συμπεριφορά στά οἰκονομικά ζητήματα. Ἔτσι οἱ Σύνοφεις αὐτές ἀποτελοῦν μιά ἀπό τίς σημαντικότερες πηγές μας προκειμέ-

ένας Θεός τῆς φρίκης, ένα αἰμοδιψές θηρίο, καί ἡ ψυχική διάθεση, στήν ὁποία μετέθεταν οἱ ἱεροκήρυκες τήν ἐνορία τους, ἦταν αὐτή τοῦ διαρκούς φόβου. "Ὅμως μέσ' ἀπ' αὐτόν βλάστησε ὁ διακαής πόθος τῶν ἀνθρώπων νά εὐθυγραμμίσουν τή ζωή τους μέ τά κελεύσματα τῆς Ἐκκλησίας. Καί αὐτό τό στοιχεῖο μᾶς ἐνδιαφέρει στό σημεῖο αὐτό, ὅπου θέλουμε νά πιστοποιήσουμε τή σημασία τῆς θρησκείας γιά τόν ἄνθρωπο, ἄρα καί τόν οικονομικό ἄνθρωπο τῶν παλαιότερων ἐποχῶν. Δέν χωρεῖ ἀμφιβολία: γιά τούς ἀνθρώπους στίς προτεσταντικές ἤ τουλάχιστον τίς καλθινιστικές χῶρες ἡ σημασία αὐτή ἔχει ἀύξηθεῖ στή διάρκεια τοῦ 17ου αἰῶνα, ὑπερβαίνοντας κατά πολύ τό παλαιότερο μέτρο. Ἡ θρησκεία εἶχε γίνει παραφροσύνη καί εἶχε πάρει ἀπό τόν ἄνθρωπο τά συλλοϊκά του. Αὐτό ἄλλωστε καταφαίνεται ἤδη στό εἰδάλως ἀκατανόητο γεγονός ὅτι ἡ «ἠδιδασκαλία τοῦ προορισμοῦ» εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τή συμμόρφωση ὄλων τῶν καλθινιστῶν μέ μία ζωή αὐστηρά ἐκκλησιαστική. Ἀπεναντίας, ἡ ἀπλή λογική τοῦ ὑγιούς κοινοῦ νοῦ λέει ὅτι ἅμα εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπό τή βούληση καί τίς πράξεις μου τό ἄν θά σωθῶ ἢ θά κολασθῶ, τότε μπορῶ νά ὀργανώσω τή ζωή μου ὅπως μοῦ ἀρέσει, ἀφοῦ ἔτσι κι ἄλλιως δέν ἀλλάζει σέ τίποτα ἡ μοίρα μου στήν αἰωνιότητα. "Ὅμως δέν εἶχαμε πλέον νά κάνουμε μέ πνευματικά ὑγιεῖς ἀνθρώπους ἀλλά μέ παράφρονες.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ ἱερατείου γιά τήν ὀρθή ζωή τῶν πιστῶν καταγράφηκαν ἀπό κάθε σημαίνοντα καλθινιστή ἱεροκήρυκα σέ ὀγκωδέστατες πραγματεῖες, τίς λεγόμενες στήν Ἀγγλία *Directories*, πού—ὡς συλλογές κατά περίπτωση ἀποφάσεων—ἀποτελοῦν πάνω-κάτω τό ἀντίστοιχο τῶν καθολικῶν *Synopsen*. Ἡ οικονομική ἠθική καταλαμβάνει σ' αὐτές εὐρύ χῶρο.

3. Οἱ Ἑβραῖοι

"Ἄν θέλουμε νά παρακολουθήσουμε τήν ἐπήρεια τῆς θρησκείας στή διαμόρφωση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ πνεύματος, εἶναι αὐτονόητο ὅτι πρέπει νά ὑποβάλουμε σέ ἰδιαίτερη ἐξέταση τήν ἐπίδραση τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας, ὁπότε καί θά διαπιστώσουμε ἐξ ἀρχῆς ὅτι καί γιά τούς Ἑβραίους τῆς πρῶτης καπιταλιστικῆς ἐποχῆς ἡ θρησκεία εἶχε ἐξέχουσα σημασία καί ἀπέκτησε ρόλο καθοδηγητικό σέ ὅλες τίς περιοχές τῆς ζωῆς. Καί γιά τούς Ἑβραίους, πρό παντός γιά τούς Ἑβραίους, θά τολμούσαμε νά πούμε. Αὐτό τό κατέδειξε στό ἔργο μου γι' αὐτούς, ὥστε μπορῶ νά παραπέμψω ἐκεῖ τόν ἀναγνώστη.²⁷⁶ Χάριν πληρότητος θά ἐκθέσω ἐδῶ τά οὐσιώδη πορίσματα, στά ὁποῖα κατέληξα κατά τίς ἐρευνές μου καί τῶν ὁποίων τήν ὀρθότητα δέν ἀμφισβήτησαν οὔτε καί οἱ Ἑβραῖοι κριτικοί μου.

"Ὅτι ἡ θρησκεία θά ἀποκτοῦσε στούς Ἑβραίους τόσο μεγάλη ἐπιρροή πάνω στή διαμόρφωση τῆς ζωῆς ἦταν ἀναπόφευκτο καί μόνον ἀπό τό γεγονός ὅτι γι' αὐτούς δέν ἦταν μόνον ὑπόθεση τῶν Κυριακῶν καί τῶν ἑορτῶν ἀλλά διαπερνοῦσε τόν καθημερινό βίο ὡς τίς παραμικρότερες ἐνασχολήσεις. "Ὅλες οἱ βιοτικές σχέσεις εἶχαν τό θρησκευτικό τους χρῆμα. Σέ κάθε πράξη καί παράλειψη προέκυπτε τό ἐρώτημα ἄν αὐτή ἀναγνωρίζεται ἢ ἀπαρνέεται τό θεῖο μεγαλεῖο. Ὁ ἰουδαϊκός «Νόμος» δέν ρυθμίζει μόνο τίς σχέσεις μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου, οἱ ἀρχές τῆς θρησκείας δέν ἱκανοποιοῦν μόνο μία μεταφυσική ἀνάγκη: τά θρησκευτικά βιβλία περιεῖχαν τόν δεσμευτικό τους κανόνα καί γιά ὅλες τίς ἄλλες δυνατές σχέσεις μεταξύ ἀνθρώπου καί ἀνθρώπου ἢ ἀνθρώπου καί φύσης. Τό ἰουδαϊκό δίκαιο ἀποτελεῖ οὐσιώδες τμήμα τοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος ὅσο καί τῆς ἰουδαϊκῆς ἠθικῆς. Τό δίκαιο εἶναι θεόθεν θεσπισμένο, ἠθικά ὀρθό καί θεάρεστο ἠθικός νόμος καί θεία ἐπιταγή ἀποτελοῦν γιά τόν ἑβραϊσμό ἔννοιες ἐντελῶς ἀξεχώριστες.

Ὅσῳσο κανεῖς λαός δέν μερίμνησε τόσο πολύ ὅσο οἱ Ἑβραῖοι, ὥστε ἀκόμα καί ὁ πῖο ἀσήμαντος ἀνάμεσά τους νά γνωρίζει πράγματι τίς ἐπιταγές τῆς θρησκείας. Ἡ αἰτία βρίσκεται στή συστηματική διαπαιδαγώγηση, στήν ὁποία ὑποβάλλεται κάθε παιδί στά θρησκευτικά ζητήματα: βρίσκεται στόν θεσμό, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἀκόμα καί ἡ ἴδια ἡ θεία λειτουργία χρησιμεύει σέ μεγάλο βαθμό γιά τή δημόσια ἀνάγνωση καί ἐξήγηση περικοπῶν ἀπό τίς ἱερές γραφές, ὥστε μέσα σ' ἕναν χρόνο νά διαβάζεται μάλιστα ὀλόκληρη ἡ *Torá* βρίσκεται στό γεγονός ὅτι τίποτα δέν ἐνσταλάζεται περισσότερο στό ἄτομο ἀπό τό χρέος τῆς μελέτης τῆς *Torá* καί τῆς ἀνάγνωσης τῶν προσευχῶν τῆς συναγωγῆς («σεμά Ἰσραέλ»).

"Ὅμως καί κανεῖς ἄλλος λαός δέν πορεύτηκε μέ τόση αὐστηρότητα τίς ὁδούς πού τοῦ ὑπέδειξε ὁ Θεός, δέν ἀγωνίστηκε τόσο ἐπίπονα γιά τήν τήρηση τῶν ἐπιταγῶν τῆς θρησκείας του ὅσο οἱ Ἑβραῖοι.

Ἐἶπαν ὅτι οἱ Ἑβραῖοι εἶναι ὁ «ἀσεβέστερος» ἀπ' ὅλους τούς λαούς. Δέν θέλω ἐδῶ νά κρίνω πόσο δικαιολογημένος εἶναι ἕνας τέτοιος ἰσχυρισμός. Σίγουρα ὅμως εἶναι συγχρόνως καί ὁ «πῖο θεοφοβούμενος» λαός πού πορεύτηκε ποτέ ἐπί γῆς. Ἀνέκαθεν ἐζησαν σέ ἀγωνιώδη τρόπο, σέ ἀγωνιώδη τρόπο γιά τήν ὀργή τοῦ Θεοῦ.

"Ὅμως αὐτήν τή μεγάλη δύναμη, τόν «φόβο Θεοῦ» (μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὅρου) ἤρθαν νά ἐνισχύσουν στό πέραςμα τῆς ἱστορίας καί ἄλλες δυνάμεις πού, μέ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως ἐκείνη, ἐπέβαλαν ὀριστικά στούς Ἑβραίους τήν ἀτεγκτη τήρηση τῶν θρησκευτικῶν ἐπιταγῶν. Ἐννοῶ ἐδῶ τή μοίρα τευς ὡς λαοῦ ἢ ἔθνους. Ἡ καταστροφή τοῦ ἰουδαϊκοῦ κράτους εἶχε ὡς ἐπακόλουθο ὅτι οἱ Φαρισαῖοι καί Γραμματεῖς, δηλαδή τά στοι-

του σ' όλα τὰ αποικιακά ἐγχειρήματα τῶν Ἰσπανῶν καθορίζει τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν ἡγεμόνων. Φεουδαλισμός καὶ φανατισμός συνυφαίνονται σὲ μία στάση ζωῆς, πού στό τέλος δέν εἶχε πλέον θέση στόν νηφάλιο μοντέρνο κόσμο τῆς νέας ἐποχῆς. Ἐθνικός ἥρωας τῆς Ἰσπανίας γίνεται ὁ ἀσφαλῶς λιγότερο κεφαλαιοκρατικός τύπος τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας: ὁ τελευταῖος περιπλανώμενος ἱππότης, ὁ ἀξιαγάπητος καὶ συμπαθῆς Δόν Κιχώτης.

Δύσκολα μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ ἂν ὁ καθολικισμός παρεμπόδισε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος στήν Ἰρλανδία. Σ' ὅλες ὅμως τίς ἄλλες χῶρες ἐπηρέασε τὴν ἐκδίπλωσή του μέ τὴ διαμετρικὰ ἀντίθετη ἔννοια: ἐπιταχύνοντας καὶ ἐνισχύοντας τὴν ἐξέλιξή του. Τοῦτο ἰσχύει ἰδίως γιὰ τὴ χῶρα, πού στήν ἱστορία τοῦ πρῶμου καπιταλισμοῦ καταλαμβάνει πάντα τὴν πρώτη θέση τοῦ ἐνδιαφέροντος: τὴν Ἰταλία. Τώρα τὸ ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι μέ ποιόν τρόπο ἄσκησε ὁ καθολικισμός αὐτὴν τοῦ τὴν ἐπιρροή.

Ἀποπειρώμενος στίς ἀκόλουθες σελίδες νά δώσω ἀπάντηση σ' αὐτό τὸ ἐρώτημα, δέν ἔχω κατὰ νοῦ νά ἀναφερθῶ στό μερίδιο πού ἀναμφίβολα εἶχαν οἱ Πάπες μέ τὴ δημοσιονομικὴ τους διαχείριση στὴ θεμελίωση τοῦ καπιταλιστικοῦ οικονομικοῦ συστήματος καὶ ἔτσι (ἐμμεσα) στὴ διαμόρφωση τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος. Αὐτό τὸ μερίδιο ἔχει συχνά, κι ἀπὸ ἐμένα τὸν ἴδιο, ἐπισημανθεῖ πρόσφατα ἐκ νέου ἀπὸ τὸν Jakob Strieder,²⁷⁷ καὶ εἶναι δύσκολο νά προστεθεῖ κάτι ἐπ' αὐτοῦ. Εἶναι γνωστό ὅτι τὸ γιγαντιαῖο, διαδεδομένο σ' ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο φορολογικὸ σύστημα πού δημιούργησε ἡ Curia Romana ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα, προσέφερε τὴν ἀφορμὴ «γιὰ νά ἀναδυθεῖ ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ ἐμπορικὸ κόσμον ὡς ἀνώτερο κοινωνικὸ στρώμα μία κραταιά, διεθνῆς τάξῃ τραπεζιτῶν», προορισμένη νά διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλο στίς ζυμώσεις τῆς καπιταλιστικῆς ἐξέλιξης.

Σκοπός μου ἐδῶ εἶναι μᾶλλον ὁ ἐξῆς: νά καταδείξω τὴν ἐπιρροή πού ἄσκησε ὁ καθολικισμός στήν ἐκδίπλωση τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος μέσω τῆς διδασκαλίας του ἄρα τὴν ἐπιρροή αὐτῆς καθουτῆς τῆς καθολικῆς θρησκείας.

Στὴν προσπάθειά μας νά ἀντεπεξέλθουμε σ' αὐτὸν τὸν σκοπὸ ὀφείλουμε νά θέσουμε ἀυστηρότατους περιορισμούς. Ἔτσι δέν πρέπει νά διανοηθοῦμε λ.χ. νά παρακολουθήσουμε τίς λεπτότερες διακλαδώσεις ἢ τίς βαθύτερες ρίζες τοῦ καθολικοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος. Αὐτὸ θά σήμαινε ὅτι δυσκολεύουμε τὸ ἔργο μας. Γιατί, παρ' ὅτι οἱ ἔρευνες πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι ἀναντίρρητα δελεαστικότερες, μία τέτοια δογματικὴ ἢ ιστορικοδογματικὴ προβληματισία θά ἀποσποῦσε στήν οὐσία τὴν προσοχὴ ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ προβλήματός μας, τὸ ὁποῖο συνίσταται

στὴν ἀποκάλυψη τῆς συνάφειας μεταξύ τῶν διδασκαλιῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ψυχικῆς συγγρότησης τῶν οικονομικῶν ὑποκειμένων μᾶς ὀρισμένης ἐποχῆς. Ὅμως οἱ ἐκλεπτυσμένες μέθοδοι τῆς θρησκείολογίας ἢ τῆς φιλοσοφίας δέν μποροῦν ἐδῶ νά χρησιμεύσουν σὲ τίποτα. Ἐδῶ σημασία ἔχει μόνον ἡ καθημερινὴ διδασκαλία, ἡ μαζικὴ, πρακτικὴ ἄσκηση τῆς θρησκείας. Καὶ μοῦ φαίνεται ὅτι, ἂν παραβλέψουμε αὐτὸ τὸ γεγονός, μποροῦμε μὲν νά συγγράψουμε ἐξόχως βαθυστόχαστα δοκίμια φιλοσοφικοῦ καὶ θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅμως διατρέχουμε τὸν κίνδυνο νά ἐρμηνεύσουμε ἐσφαλμένα τίς πραγματικὲς αἰτιώδεις συνάφεις. Αὐτὴ ἡ μομφὴ τῆς ὑπερβολικῆς ἐμβάθυνσης (μέ τὴ θεολογικὴ ἔννοια) ἀφορᾷ κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ τὴν πολυφημισμένη μελέτη τοῦ Max Weber πάνω στὴ σημασία τοῦ πυριτανισμοῦ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος, ὅπως θά ἐξηγήσουμε ἀκριβέστερα στό κατάλληλο σημεῖο.

Ἡ ὀρθολογικὴ ἐμμετάλλευση τοῦ ἐδάφους δέν ἐπιτάσσει πάντοτε βαθύ ὄργωμα!

Ἄν λοιπὸν στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν, μένω, οὕτως εἰπεῖν, «στὴν ἐπιφάνεια», παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστη νά μὴν τὸ καταλογίσει αὐτὸ στίς περιορισμένες μου πνευματικὲς δυνάμεις ἀλλὰ νά τὸ ἐξηγήσει μέ τὴν προσπάθειά μου νά ἐρμηνεύσω τίς ἱστορικὲς ἀλληλουχίες ὅσο γίνεται ὀρθότερα. Ὅπως ἤδη προανέφερα: μία τέτοια «ρηχὴ» πραγμάτευση τοῦ ἀντικειμένου προϋποθέτει ἰσχυρὴ αὐτοπερβαση.

Τὸ θρησκευτικὸ σύστημα πού ἐνδιαφέρει τὸ ἐρώτημά μας εἶναι ὁ *Θωμισμός*, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα κυριαρχεῖ στόν ἐπίσημο (ἄρα ὄχι τὸν αἱρετικὸ) καθολικισμό. Ἡ ἰδιομορφία αὐτῆς τῆς διδασκαλίας²⁷⁸ εἶναι ὅτι συνθέτει σὲ ἓνα ἐνιαῖο ὅλον τὰ δύο συστατικὰ στοιχεῖα πού περιείχε ἐξ ἀρχῆς ὁ χριστιανισμός: τὴν παυλικιανὴ-αὐγουστίνεια θρησκεία τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἐλέους καὶ τὴ θρησκεία τοῦ νόμου ὅτι παραμερίζει τὸν δυϊσμὸ νόμου καὶ εὐαγγελίου. Αὐτὸ τὸ πράττει θέτοντας τίς δύο τοῦτες θρησκείες σὲ μίαν ἱεραρχικὴ σχέση δύο «ἐπίπεδων σκοπιμότητας»: κατὰ τὸν εὐστοχο χαρακτηρισμὸ τοῦ Trötsch: «ἀπέναντι στό ἐπίπεδὸ σκοπιμότητας τῆς ἐσωκοσμικῆς ἠθικῆς τοῦ φυσικοῦ νόμου μέ τοὺς ἔλλογους σκοπούς, τὴν ἐργάνωση, τὴν ἐνότητα καὶ τὴν εὐημερία τῆς ἀνθρωπότητος σ' ὅλα τὰ πνευματικὰ καὶ ὕλικα ἀγαθὰ ἔχουμε τὸ ἐπίπεδο σκοπιμότητας τῆς ὑπερκοσμικῆς ἠθικῆς, τοῦ χριστιανικοῦ ἠθικοῦ νόμου, στό πλαίσιο τῶν ὁποίων ὅλα ἀποβλέπουν στὴ μυστηριακὰ ἐπιτελούμενη ἔνωση μέ τὴ θεία ζωτικὴ οὐσία καὶ ἐντὸς τῆς θείας ζωτικῆς οὐσίας».

Γιὰ τὴ διάπλαση τοῦ χριστιανικοῦ κοινωνικοῦ καὶ κοσμικοῦ βίου, καὶ ἰδίως γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς θρησκείας πάνω στὴ διαγωγή τῶν οικονομικῶν προσώπων, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μόνον τὸ πρῶτο ἐπίπεδο σκοπιμότητας. Γιὰ τὴν πρακτικὴ σημασία τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς εἶναι παντε-

σαφέστατα νά διάγει ὁ ἄνθρωπος εὐτακτο βίο ἀκόμα καί σ' αὐτά τὰ πράγματα.

Ἡ πραγματική οικονομική ἀρετή εἶναι στοὺς Σχολαστικούς ἢ liberalitas: ἡ ὀρθή, λογική διαχείριση, τὸ *juste milieu* τῆς διαβίωσης πού παραμένει ἐξ ἴσου μακριά ἀπὸ τὰ δύο (ἀμαρτωλά) ἄκρα: τῆ φιλαργυρία (avaritia) καί τῆ σπατάλη (prodigalitas). Δέν θά ἦταν σωστό νά μεταφράζαμε τῆ liberalitas ὡς «γενναιοδιωρία» ἢ «ἐλλογη οικονομική διαχείριση» θά ἀπέδιδε περισσότερο τὸ νόημα, παρ' ὅτι ἡ liberalitas ἔχει μία ἀπόχρωση μεγαλύτερης ἐλευθερίας: εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο τὸ προστάδιο τῆς «sancta masserizia». Liberalitas εἶναι πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ τάξη στά οικονομικά, τὰ ἔσοδα καί τὰ ἔξοδα: «tendit ad ordinandam propriam affectionem circa pecuniam possessam et usus eius»²⁹⁶ διδάσκει τὴν τέχνη τῆς καλῆς χρήσης τῶν ἐπίγειων ἀγαθῶν: *convenienter uti*,²⁹⁷ *actus liberalitatis est bene uti pecunia*²⁹⁸ διδάσκει τὴν ὀρθή ἀγάπη πρὸς τὸ χρῆμα καί τὸν πλοῦτο: *consistit in medio, quia sc. non excedat nec deficiat a debito affectu et usu divitiarum*.²⁹⁹ Ὁ σπάταλος ἀγαπᾷ τὸ χρῆμα ὑπερβολικά λίγο (*minus debito*), ὁ φιλάργυρος ὑπερβολικά πολύ.³⁰⁰ Στὴν αὐστηρή ἀπαγόρευση τῆς ὑπερβολικῆς πολυτέλειας,³⁰¹ καί δὴ ἐκείνης πού ἐξαναγκάζει σέ διαβίωση «πάνω ἀπὸ τίς πραγματικές δυνατότητες»,³⁰² ἐμπεριέχεται ἡ ὑποχρέωση τῆς ἐξοικονόμησης ἢ κατάδειξη τῶν ἄσχημων συνεπειῶν τῆς σπατάλης³⁰³ περιλαμβάνει ἐν σπέρματι μία σύσταση ὑπὲρ τῆς (ἀστυκῆς) οικονομίας τῶν προσόδων καί μία ἀπόρριψη τῆς (φεουδαλικῆς) οικονομίας τῶν δαπανῶν.

Ὅμως ὄχι μόνον τῆ σπατάλη: ἡ χριστιανική ἠθική καταπολεμᾷ καί ἄλλους ἐχθρούς τοῦ ἀστυκοῦ τρόπου ζωῆς καί τούς καταδικάζει ὡς ἀμαρτήματα. Ἰδίως τὴν ἀργία (*otiositas*), πού καί γι' αὐτὴν εἶναι ἡ «μήτηρ πάσης κακίας». Ὁ ἀργόσχολος ἀμαρτάνει, ἐπειδὴ διασπαθίζει τὸν χρόνο, αὐτὸ τὸ πολύτιμο ἀγαθό³⁰⁴ στέκεται πῶ χαμηλά ἀπὸ ὅλα τὰ πλάσματα: διότι ὅλα τὰ πλάσματα ἐργάζονται μὲ κάποιον τρόπο: κανένα δέν μένει ἀργό.³⁰⁵ Ὁ Ἀντωνίνος πού μὲ ξεχωριστὴ εὐγλωττία κηρύσσει τὴν καλὴν οἰκονομία τοῦ χρόνου, ἀπορρίπτει ἐπὶ πλέον ὡς ἀδικαιολόγητη τὴν ἔνσταση πού προέβαλλαν οἱ ὀκνηροί: ἤθελαν νά θεῶνται τὸν Θεό, ἤθελαν νά ἀκολουθήσουν τῆ Μαρία, ὄχι τῆ Μάρθα. Μόνο λίγοι, πλῆστευ, ἔχουν κληθεῖ γιὰ νά δοῦν τὸν Κύριο. Ἡ μεγάλη μάζα ὑπάρχει γιὰ νά ἐργάζεται.

Διπλά στὴν industry καί τῆ frugality, οἱ Σχολαστικοὶ διδάσκουν καί τὴν τρίτη ἀστυκὴ ἀρετή, τὴν honesty, τὴν εὐπρέπεια, τὴν εὐκρίνεια ἢ ἐντιμότητα.

Πιστεύω ὅτι ὀφείλουμε στὸ παιδαγωγικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας ἕναν σημαντικότερο ἀριθμὸ ἀπ' ὅλα ἐκεῖνα τὰ πράγματα πού ὑπὸ τὸν ὄρο

ἐμπορική φερεγγυότητα θεωροῦμε σήμερα ὡς σημαντικὸ συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος. Ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλης ἀγρυπνοῦσε τὸ μάτι τοῦ γείτονα, ἀγρυπνοῦσε ἡ διοίκηση τῆς συντεχνίας γιὰ τὴν τίμια καί ἀξιοπρεπῆ ἐπαγγελματικὴ πρακτική. Ὅταν ὅμως οἱ συνθήκες ἄλλαξαν μὲ τὴ χωρική ἐκπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ εὐρύτατες περιοχές, ἐκεῖ τελικά μόνον ἡ συνείδηση τοῦ ἐμπόρου τὸν παρακινοῦσε νά εἶναι φερέγγυος. Καί ἡ ἀφύπνιση αὐτῆς τῆς συνείδησης ἦταν ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Ἔργο πού ἐπιτέλεσε καταδικάζοντας ὡς ἀμαρτία κάθε ἀνέντιμη πρακτικὴ στίς συνομολογήσεις τῶν συμβολαίων: «*moraliiter peccant*», θανάσιμη ἀμαρτία διαπράττουν ὅσοι ἐμπορεύονται «μὲ κάλπικες διαβεβαιώσεις, ψεύδη καί διφορούμενα λόγια».³⁰⁶ Σέ πόσο μεγάλο βαθμὸ ἡ ἐπιρροή τῆς Ἐκκλησίας μετακένωσε στὸν ἐμπορικὸ κόσμον κατὰ τίς ἀπαρχές τοῦ αὐτῆν τῆ φερεγγυότητα, διαφαίνεται σέ μία φράση τοῦ Alberti, ὅταν τονίζει ὅτι τοὺς οἰκείους τοῦ δέν τοὺς ἀνέβασαν τόσο ψηλά μόνον ἡ φρόνηση καί ἡ ὀξυδέρκεια, ἀλλὰ καί ἡ ἐπαγγελματικὴ τους φερεγγυότητα, γιὰ τὴν ὁποία τοὺς ἀντάμειψε ὁ Θεός.³⁰⁷

Ὅμως ἐντυφώνοντας κανεὶς στὰ γραπτά τῶν Σχολαστικῶν, ἰδίως στὸ θαυμαστὸ ἔργο τοῦ μέγιστου Θωμᾶ Ἀκινάτη, τοῦ ὁποίου ὁ μνημειώδης χαρακτήρας συγκρίνεται μόνον μὲ τίς δημιουργίες τοῦ Dante καί τοῦ Michelangelo, ἀποκομίζει τὴν ἐντύπωση ὅτι πάνω κι ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς ἀστυκότητος καί τῆς εὐπρέπειας οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἀπέβλεπαν ἐνδόμυχα καί σ' ἕνα ἄλλο παιδευτικὸ ἔργο: νά διαπαιδαγωγήσουν τοὺς συγχρόνους τους κάνοντάς τους ἀνδρες εὐθεῖς, θαρραλέους, σώφρονες καί δραστήριους. Αὐτὸ, τὸ ὁποῖο τονίζουν ἐμφαντικότερα μὲ τὴν διδασκαλία τους γιὰ τὴν ἀρετή, αὐτὸ, στὸ ὁποῖο ἀφιερώνουν τίς ἐπανειλημμένες παραινέσεις τους, εἶναι ἡ πλήρωση ὀλάκερης τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης μὲ νεῦρο καί ζωντάνια. Τίποτα δέν ἐπιτιμοῦν ἐντονότερα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ καί ἠθικὴ νωθρότητα: ἡ ἀκηδία, ἡ ἀσθένεια τῆς μόδας στὸν 12ο αἰώνα, γιὰ τὴν ὁποία εἴμαστε τόσο καλά ἐνημερωμένοι ἀπὸ τὸν Peitarsca, συνιστᾷ ἀμαρτία θανάσιμη. Καί μεγάλο μέρος τῆς ἠθικῆς τους διδασκαλίας μπορεῖ νά ἀναγνωσθεῖ ὡς ὁδηγίες γιὰ ἕνα εἶδος ψυχικῆς ἐκγύμνασης. Οἱ δύο ὑπέρτατες ἀρετές, τίς ὁποῖες ἐπιφορτίζουν μὲ τὴν ἐκτέλεση αὐτοῦ τοῦ παιδευτικοῦ ἔργου, εἶναι ἡ φρόνηση καί ἡ ρώμη, οἱ πηγές ἢ ἡ ἔκφραση τῆς πνευματικῆς καί τῆς ἠθικῆς ἐνεργητικότητος.

Ἡ φρόνηση (*prudentia*), αὐτὴ ἡ πνευματικὴ ἀρετὴ (*virtus intellectualis*), ἐμπεριέχει κατὰ τὸν Ἁγ. Θωμᾶ³⁰⁸ τίς ἀκόλουθες ὑπάλλατες ἀρετές: τὴ μνήμη (*memoria praeteritorum*), τὴν εὐφοῖα (*intelligentia praesentium*), τὴν ἐπινοητικότητα (*sollertia in considerandis futuris eventibus*),

τὸν λόγικόν στοιχείον (ratiocinatio) confertens unum alteri), τὴν εὐμάθεια (docetibus per quam aliquis acquiescit sententias maiorem), τὴν πρόνοια (providentia; importat ... providentia respectum quemdam alicuius distantis ad quod ea quae in praesenti occurrunt ordinanda sunt), τὴν περίσκεψη (circumspectio ... necessaria ... ut scilicet homo id quod ordinatur in finem computet etiam cum his quae circumstant).

τὴν προσοχή (cautio). Ἀνεκταισθη τὴν πρόνοια, πού εἰς ἀρετὴν εἶναι ἀξιωματικώτερη, ἀντιπαρ-

τίθειται ὡς ἐλαττωμένον πρὸς ἀρετὴν τὰ εἶη;

ἢ ἀφοροῦν (impudentia), ἢ διαῶν (praecipitatio), ἢ ἀπειροκροῦσα (inconsideratio), ἢ ἀλογία (negligentia).

(1) Ἀνεκταισθη καὶ ἄνοτον, ἢ ὁποῖα στῆ δίκη μας γάμοσα ἡμπορεῖ νὰ μά τοῦ πνευματικίου, τὴν ἀκρίβεια, ἢ ὁποῖα στῆ δίκη μας ἀδιαφορεῖ, ἀποδοθεῖ τὴ νομοταξία ὡς πνευματικὴν ὑπερότερη καὶ ἀδιαφορεῖ, ἀναφέρεται ὡς ἐλαττωμένα, πού ἄρα τοὺς ἀναλογεῖται ὅ αὐτὸ τὸ βακχεῖο.

τὴν ἀλογία (negligentia = peccatum quo voluntas est remissa ad cogensum actum debitum vel circumstantiam circa actum debitum observari), τὴν ἀφοροῦν (impudentia; hic impudens dicitur, qui non diligenter observat circumstantias in operibus suis; sed inter omnes circumstantias nobis

τὴν ἀπλοῖα (simplicitas), τὴν φυλοπονία (pignitia), τὴν ἀμέλεια (omissio), τὴν ἀκρίβεια (torpor), τὴν ἀστάθεια (inconstantia; insubilitatem voluntatis importat), τὴν ἀβέλεια (desidia).

τὴν ἀστάθεια (inconstantia; insubilitatem voluntatis importat), τὴν ἀκρίβεια (torpor), τὴν ἀμέλεια (omissio), τὴν φυλοπονία (pignitia), τὴν ἀπλοῖα (simplicitas), τὴν ἀφοροῦν (impudentia; hic impudens dicitur, qui non diligenter observat circumstantias in operibus suis; sed inter omnes circumstantias nobis

τὴν ἀπλοῖα (simplicitas), τὴν ἀφοροῦν (impudentia; hic impudens dicitur, qui non diligenter observat circumstantias in operibus suis; sed inter omnes circumstantias nobis

τὴν ἀπλοῖα (simplicitas), τὴν ἀφοροῦν (impudentia; hic impudens dicitur, qui non diligenter observat circumstantias in operibus suis; sed inter omnes circumstantias nobis

τὴν ἀπλοῖα (simplicitas), τὴν ἀφοροῦν (impudentia; hic impudens dicitur, qui non diligenter observat circumstantias in operibus suis; sed inter omnes circumstantias nobis

τὴν ἀπλοῖα (simplicitas), τὴν ἀφοροῦν (impudentia; hic impudens dicitur, qui non diligenter observat circumstantias in operibus suis; sed inter omnes circumstantias nobis

τὴν ἀπλοῖα (simplicitas), τὴν ἀφοροῦν (impudentia; hic impudens dicitur, qui non diligenter observat circumstantias in operibus suis; sed inter omnes circumstantias nobis

τὴν ἀπλοῖα (simplicitas), τὴν ἀφοροῦν (impudentia; hic impudens dicitur, qui non diligenter observat circumstantias in operibus suis; sed inter omnes circumstantias nobis

τὴν ἀπλοῖα (simplicitas), τὴν ἀφοροῦν (impudentia; hic impudens dicitur, qui non diligenter observat circumstantias in operibus suis; sed inter omnes circumstantias nobis

ἢ τὸ θέμα: «πῶς ἡμπορῶ νὰ ἐκπαιδεύσω τὸν παρορμητικὸν καὶ ἡδονιστὴν εὐταξίῳ, ἀφ' ἐνός, καὶ τὸν ἀκαθῆν καὶ μαθῆκαὶ τεχνίτην ἀφ' ἑτέρου, ὥστε νὰ γίνῃ κατεργασμένος ἐπιχειρηματίας;» δὲν ἔστι ἡμποροῦσα νὰ προ-

τελεῖται καλὴν ἄρετῃν πού ἐνεργεῖ ἡδὴ ἢ ἡθικὴν τῶν θυμιασῶν. Οἱ ἐκτεθειμένοι εἶναι ἀπόψεις ἐρχόμεναι ὅς εὐθελία σὺνταροῦν ἢ τὴν

κρυστάλλινα γινώμην γὰ τὸν πόλο τῆς διδασκαλίας τῆς Ἑκκλησιαστικῆς

ἐπιδόσεις τοῦ ἀνερχόμενου κατεργασμένου. Μέχρι τούτου ὅχι μόνον ἀγνοῖ-

θεκε αὐτὸ τὸ ἐνεργητικὸν γὰ τὸ κατεργασμένον πνευματικὸν πνεύμα τῆς

θυμιαστικῆς ἡθικῆς, ἀλλὰ καὶ νομιστικὴν ὅτι εἶναι δύνατον νὰ ἀμειψοῦνται

ἀπὸ ἐκτεθειμένων ἀρετῶν καὶ ἐπιταγῶν ἢ ἀπαγορευτικῶν, ἢ ὅσοι

περιουσιάζονται, ὑποτίθενται, ἢ ἀνασπινῆν ἐχθρότητα κατὰ τῶν ἀνθρώ-

πων τῆς κατεργαστικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐκτεθειμένων τούτων. (1) πρῶτος

καὶ, ὅσο ἔπει, ἡνομιολογῶν ἀρετῶν ἀντιεισποῦσε τὴν

κρυπτικὴν αὐτῆ ἀντιλήψην, εἶναι ὁ Finanz Keller, ὅς πού ἡθικῶς σὺγγραμμα

τοῦ ὁποῖου ἐνεργεῖ ἡδὴ νὰ παραπέμψῃ ὅς διαφορῶν εὐκαρίους. Ὡς αὐτὸν

ἔκρινεν ὅτι ἀλλὰ καὶ πρῶτον ἡοῦ παρῶν καὶ ἀλλὰ καὶ ἐγὼ ὅ ἰδῶς, ἐπα-

τὸ ἀντιθετὸν ἀπ' ὅσα δεχόμενα ἢ πλεονάζοντα ἀλλὰ καὶ ἐγὼ ὅ ἰδῶς, ἐπα-

φιζήμενος ὅτις παλαιότερες ἐρευνῶν: ὅτι δηλαδὴ οἱ ἀπόψεις τῶν Ζηλοτάων

καὶ ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος, καὶ ἰδῶς ὅς ἀπόψεις τούτων γὰ τὸ

καὶ ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος, καὶ ἰδῶς ὅς ἀπόψεις τούτων γὰ τὸ

κι αν συγκαταλέξουμε τον Θωμά Ακβινάτη αποκλειστικά στην προκαπιταλιστική εποχή, όσοι έγραψαν μετά από αυτόν περί χριστιανικής ήθικης βρίσκονταν ήδη μέσα στο άπλετο φως της καπιταλιστικής εξέλιξης. Αυτό ισχύει πρωτίστως για τον Αντωνίνο της Φλωρεντίας, που γεννήθηκε το 1389 και πέθανε το 1459· ισχύει για τον σύγχρονό του Βερνάρδο της Σιένας· ισχύει για τον σχολιαστή του Άγ. Θωμά, καρδινάλιο Caietanus, που πέθανε το 1469· ισχύει για τον Chrys. Janellus και τόσους άλλους. Και όχι μόνον η περίοδος, κατά την οποία έζησαν αυτοί οι άνδρες, αλλά και η προσωπικότητά τους μαρτυρεί ότι ούτε αποκομμένοι από τον κόσμο ήσαν ούτε έχθροι του και, το κυριότερο, ότι κατανόησαν την οικονομική επανάσταση που διαδραματιζόταν εμπρός στα μάτια τους και δεν ζήτησαν να σταματήσουν τον τροχό της Ιστορίας. Αντιμετωπίζουν τον καπιταλισμό με άπεραντα περισσότερη γνώση και άπεραντα μεγαλύτερη συμπάθεια απ' ό,τι, λ.χ., οι ζηλωτές κήρυκες του πουριτανισμού του 17ου αιώνα. Τι όγκος πρακτικών γνώσεων δεν περιλαμβάνεται στη Σύνοψη του Αντωνίνου! Πρόκειται για έργο ενός από τους καλύτερους ανθρωπογνώστες του καιρού του, που γύριζε με άνοιχτά τα μάτια τους δρόμους της Φλωρεντίας, που δεν του διέφευγε κανένα από τα χιλιάδες επαγγελματικά τεχνάσματα και τερτίπια των αγαπητών του συμπολιτών, που ήταν καταρτισμένος τόσο στις ασφαλίσσεις των μεταφορών όσο και στις υποθέσεις του συναλλάγματος, στη μεταξουργία όσο και στο ύφασματεμπόριο.

Άς ακούσουμε τώρα πώς βλέπουν αυτοί οι άνθρωποι το νέο οικονομικό σύστημα και το πνεύμα του.

Αν ρωτήσουμε στην αρχή, ποιά ήταν η άποψη της σχολαστικής ήθικης για το πρόβλημα του πλούτου και της φτώχειας, τότε πρέπει να διαπιστώσουμε ότι το πρωτοχριστιανικό ιδανικό της πενίας, που διέπνεε όρισμένους από τους Πατέρες της Εκκλησίας και τους περισσότερους όπαδούς των αιώσεων, είχε πέρα για πέρα εξαφανιστεί. Αυτό καθαυτό, είναι άδιάφορο για τον εύσεβη χριστιανό αν είναι πλούσιος ή φτωχός: σημασία έχει μόνον η χρήση του πλούτου ή της φτώχειας· ο σοφός δεν άποφεύγει αυτόν καθαυτόν τον πλούτο ή τη φτώχεια, αλλά μόνο την κακή τους χρήση.³⁰⁰ "Αν κανείς σταθμίσει τις καταστάσεις του πλούτου και της φτώχειας, τότε η ζυγαριά κλίνει μάλλον προς το μέρος του πλούτου.³⁰² Τα πλούτη και η πενία συνιστούν στο ίδιο μέτρο θέλημα Θεού.³⁰³ "Ο τελευταίος συνδέει στην αγαθότητά του και με τα δύο συγκεκριμένους σκοπούς: στους φτωχούς θέλει να διδάξει την ύπομνη, στους πλούσιους να δώσει σημείο του έλέους του, αλλά και τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν τον πλούτο τους καλά.³⁰⁴ "Από εδώ όμως προκύπτει το καθήκον της καλής χρήσης. Παραπέρα, ο εύσεβης χριστιανός δεν πρέπει να χάνει τα μυαλά του εξ αίτίας του, ούτε έχει το δικαίωμα να τον

χρησιμοποιεί ως μέσο προς την άμαρτία. "Αν όντως συμμορφώνεται με όλα αυτά, αν μεταχειρίζεται τον πλούτο όπως τό όφειλε, τότε δεν του ταιριάζει η μομφή της iniuquitas, που κάποτε του έπιρρίπτουν.³⁰⁵ Σκοπός του πλούτου, φυσικά, δεν μπορεί να είναι ποτέ ο ίδιος ο πλούτος· μπορεί να αντιμετωπίζεται μόνον ως μέσο για να υπηρετεί τον άνθρωπο και μέσω του ανθρώπου τον Θεό. "Ο πρώτος είναι ο κοντινός, ο δεύτερος ο μακρινός σκοπός: finis proxiuuis, finis remotus.

Αν ο πλούτος αντιμετωπιζόταν από τους Σχολαστικούς σε κάθε εποχή ως κατάσταση ήθελγημένη από τον Θεό, ή στάση άπέναντι στο πρόβλημα του πλουτισμού δεν ήταν πάντοτε η ίδια. Έδώ ο Άγ. Θωμάς ύποστήριζε την κατ' αρχήν στατική άποψη, όπως την αποκάλεσα, την αντίληψη για μία κατάσταση κοινωνικής άκνησίας, όπως τη συναντούμε σ' όλα τα προκαπιταλιστικά μορφώματα. "Ο καθέννας στέκει στη θέση του και μένει εκεί μία ζωή όλόκληρη: έχει όρισμένο επάγγελμα, όρισμένη κοινωνική θέση, όρισμένα έσοδα που αναλογούν στη θέση του κύτη - τό «είσόδημα που άρμόζει στην τάξη του». Κάθε άλλαγή, κάθε εξέλιξη, κάθε «πρόοδος» άποτελεί έσωτερική διεργασία και άφορα τις σχέσεις του ατόμου με τον Θεό. "Οπότε έτσι όριζόταν άπαξ διά παντός και τό μέτρο του πλούτου (mensura diuinitiae), που ο καθέννας όφειλε να διαθέτει: prout sunt necessariae ad vitam hominis secundum suam conditionem - ήταν τόσο πλούσιος όσο άρμοζε στην τάξη του.

Μία τέτοια αντίληψη δεν μπορούσε να σταθεί στον επαναστατικό 14ο και 15ο αιώνα. Έβθετε τους έξομολογητές καθημερινά μπροστά σε δυσκολότατα πρόβλήματα, άφου έφαρμολζόμενη με συνέπεια όδηγει στο συμπέρασμα ότι κανείς δεν μπορεί να άνέρχεται κοινωνικά με την εργασία του, ότι κανείς δεν μπορεί να αποκτήσει πλούτη που θά του επέτρεπαν διαβίωση μιας ανώτερης τάξης.

"Ο rusticus έπρεπε συνεπώς να μένει έσαι rusticus, ο artifex, artifex, ο civis, civis, κανείς δεν είχε τό δικαίωμα να άγοράσει ένα ύποστατικό κ.ο.κ.: «quae sunt manifeste absurda» - πράγμα προφανώς άνόλο, όπως άντιτάσσει ο καρδινάλιος Caietanus με τα σχόλιά του στην άποψη που κατά τα φαινόμενα ύποστήριζε ο Άγ. Θωμάς. Είναι προφανές, διατείνεται, ότι όλοι πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να άνέλθουν κοινωνικά με την εργασία τους, άρα και να πλουτίσουν. Και στηρίζει αυτήν τη δυνατότητα ως εξής: αν κάποιος διαθέτει έξαιρετικές ιδιότητες (αρετές) που τον καθιστούν ικανό να ύπερβεί τα όρια της τάξης του, τότε πρέπει και να του επιτρέπεται να αποκτήσει τα μέσα που αναλογούν στη νέα του θέση τότε η φιλοκέρδειά του, ο μεγαλύτερος πλούτος του παραμένουν πάντοτε στα πλαίσια της φύσης του: η ύψηλότερη θέση του άντιστοιχεί στο χάρισμά του ή επίδιώξή του να άνέλθει κοινωνικά πρέπει να κρίνεται

Μέ έναν μόνο περιορισμό: ο κεφαλαιούχος πρέπει να μετέχει άμεσα—μέσω του κέρδους ή της ζημίας— στην επιχείρηση. Άν μένει στο παρασκήνιο, αν του λείπει τό θάρρος, τό «επιχειρηματικό πνεύμα», αν δέν θέλει να ρισκάρει τά λεφτά του, τότε δέν πρέπει να αποκομίσει καί κέρδος. "Άσπε ο τοκισμός είναι ανεπίτρεπτος ακόμα κι όταν κάποιος παραχωρεί ένα δάνειο πάγιου τοκισμού, δίχως ωστόσο να αναλαμβάνει ευθύνη για ένδεχόμενη ζημία. (Διαφαίνεται έτσι ότι ή προσπάθεια όρισμένων να αντιπαρθέσουν τήν παραγωγική πίστωση στην καταναλωτική [μέ δικαίωμα τοκισμού στή πρώτη καί απαγόρευση στή δεύτερη] δέν ανταποκρίνεται στό πνεύμα της σχολαστικής θεωρίας του κέρδους).

Έπομένως μία ανώνυμη εταιρεία δέν θά μπορούσε να απορροφήσει όμολογιακά κεφάλαια: μία τραπεζική κατάθεση δέν μπορεί να είναι τοκοφόρος¹¹⁷ ή πίστωση σε έναν τεχνίτη, του οποίου τό εισόδημα στα πλαίσια της συντεχνίας είναι κατοχυρωμένο με σύμβαση, είναι ανεπίτρεπτη¹¹⁸ μία εταιρική σύμβαση είναι επιτρεπτή μόνον όταν όλοι οι εταίροι μετέχουν καί στις ζημίες.¹¹⁹

Βλέπει κανείς πώς οι εύσεβείς αυτοί άνδρες ήθελαν να κεντρίσουν με κάθε δυνατό τρόπο τήν επιχειρηματική όρεξη: συναινώντας στό κέρδος, θέλουν να ανταμείψουν τήν «industria»: αυτή είναι ή πηγή των κερδών κεφαλαίου. Τό χρήμα από μόνο του είναι φυσικά άγονο· όμως ή industria, τό επιχειρηματικό πνεύμα, τό γονιμοποιεί, έτσι ώστε να αποφέρει νόμιμο κέρδος.¹²⁰

Γνωρίζουμε ότι οι Σχολαστικοί δέν επιτιμούν τίποτα τόσο έμφατικά όσο τήν άπραξία. Αυτό καταφαίνεται κι από τή διδασκαλία τους περί κέρδους καί τόκου: όποιος απλώς δανείζει έντοκα, δίχως να είναι καί ο ίδιος επιχειρηματίας, είναι άκηρός, καί γι' αυτό δέν πρέπει να άμείβεται υπό μορφή τόκου. Για τόν λόγο αυτό, όπως βλέπουμε, απαγορεύεται ο τοκισμός ακόμα καί των παραγωγικών δανείων, όταν άσκούν άλλοι τήν παραγωγική δραστηριότητα. Χαρακτηριστικότερη είναι μία περικοπή από τόν Άντωνίνο, στην οποία έπισημαίνει σε σχέση με τούς nobili, πού δέν θέλουν να δουλέψουν, πού δίνουν τά χρήματά τους για επιχειρήσεις άλλων, δίχως να θέλουν καν να φέρουν μέρος του κινδύνου: ο τόκος πού τούς καταβάλλεται είναι ανεπίτρεπτος.¹²¹

Όμοίως έτσι έξηγείται καί τό ιδιαίτερο μίσος των όψιμων Σχολαστικών για τήν κατ' έπάγγελμα τοκογλυφία, πού είναι ο θανάσιμος έχθρός κάθε καπιταλιστικού επιχειρηματικού πνεύματος. Μία από τις βαρύτερες άμαρτίες είναι ή φιλαργυρία, ή αναίτια, πού όχι μόνο δέν ταυτίζεται με μία φυσιολογική επίδιωξη κέρδους αλλά καί είναι τό αντίθετό της. Ο φιλάργυρος, ο anavus, είναι ο τοκογλύφος πού παρουσιάζει έμπρός στα μάτια μας ο Άντωνίνος με θαυμαστή παραστατικότητα να κάθεται σαν

τήν κλώσσα πάνω άπ' τούς θησαυρούς του, να τρέμει τούς κλέφτες, να μετρά κάθε βράδυ τις λίρες του, να έχει τις νύχτες εφιάλτες καί να βγαίνει τις μέρες για να γδύσει τόν κοσμάκη, παραδοκόνοντας να δει ποιόν θά μπορούσε να μπλέξει στα δίχτυα του. (Πρέπει να θυμόμαστε πάντα πόσο τεράστιο ρόλο πρέπει να έπαιξε εκείνη τήν εποχή ή τοκογλυφία υπό μορφή καταναλωτικού δανείου για τόν άφανισμό της φεουδαρχικής κοινωνίας).

Άπό τή φιλαργυρία—αυτό άς προσεχθει ιδιαίτερα— άπορρέει μεταξύ των άλλων κακιών ή άπραξία, ή inercia: «ή φιλαργυρία, ή ψυχική διάθεση του τοκογλύφου, άφαιρεί από τόν φιλάργυρο όλη του τήν ενεργητικότητα, με τήν όποία θά μπορούσε να αποκομίσει κέρδος με επιτρεπτό καί ώφέλιμο τρόπο· ο τοκογλύφος γίνεται νωθρός, μαλθακός, άργόσχολος. Καί έτσι ο άνθρωπος μας υποχρεώνεται να καταφύγει σε ανεπίτρεπτα κερδοσκοπικά μέσα».¹²²

Έδώ διαπλέκεται ή διδασκαλία του επιτρεπτού κέρδους με τή διδασκαλία των πνευματικών άρετών όλα πηγάζουν από τήν ίδια βασική ιδέα: ο δραστήριος επιχειρηματίας έπιτελεί έργο θεάρεστο αντίθετα, τό έργο των σπάταλων εύγενών, των μαλθακών χασομέρηδων, των άργόσχολων τοκογλύφων είναι θεομίσητο.

παρακάτω, σέ τί συνίσταται αυτή). "Όμως «δέν υπάρχει λόγος νά ποθεΐτε καί νά αναζητεΐτε έναν τόσο μεγάλο κίνδυνο (σάν τόν πλούτο)».

«Τί ἐμποδίζει περισσότερο από τήν αγάπη καί τή μέριμνα γιά τά ἐγκόσμια τή μετάνοια τῶν ἀμαρτωλῶν; Οὐ δύνασθε Θεῷ δουλεύειν καί Μαρμωνᾷ».

«Μέ μία λέξη, τό ἀκούετε: ρίζα γάρ πάντων τῶν κακῶν ἐστίν ἡ φιλαργυρία, καί ἡ αγάπη τοῦ Πατρὸς δέν ἀνήκει σ' ὅσους ἀγαποῦν τόν κόσμον».

«Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Χριστός προειδοποιεῖ τόσο συχνά καί τόσο ἐμφαντικά γιά τόν πλούτο, ὅτι περιγράφει τήν ἀφροσύνη, τόν κίνδυνο καί τήν ἀθλιότητα τοῦ κοσμικοῦ πλουσίου καί σᾶς ἐξιστορεῖ πόσο δύσκολο εἶναι γιά έναν πλούσιο νά σωθεῖ».¹²¹

Ἀνακεφαλαιώνοντας ὁ Βακίερ ἐπιρρίπτει στήν αγάπη τοῦ χρήματος τὰ ἀκόλουθα δεινά:

1. παρασύρει τήν καρδιά ἀπό τόν Πλάστη στά πλάσματα (τόν κόσμο)
2. κάνει τόν ἄνθρωπο ἀνίκανο ν' ἀκούσει τόν Θεῖο Λόγο
3. καταστρέφει τή θεία ἀνάταση (holy meditation and conference)
4. κλέβει τόν χρόνο τῆς προπαρασκευῆς γιά τόν θάνατο
5. γεννᾷ ἔριδες στό κοντινὸ περιβάλλον πολέμους μεταξύ τῶν ἐθνῶν
6. γεννᾷ κάθε ἀδικία καί καταπίεση
7. ἀφανίζει τήν εὐσπλαχνία καί τά καλὰ ἔργα
8. ἀναστατώνει οἰκογένειες (disordereth and profaneth families)
9. ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους στόν πειρασμό τῆς ἀμαρτίας: «it is the very price that the devil gives for souls»
10. ἀπομακρύνει τήν ψυχὴ ἀπὸ τήν κοινότητα μέ τόν Θεό.

Εἶναι εὐλόγο ὅτι σ' αὐτὴ τήν ἀρνητικὴ στάση, πού ὁ αὐστηρὸς πουριτανὸς υἱοθετεῖ ἔναντι τοῦ πλοῦτου, ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀπόκτησής του, δηλαδή πρωτίστως ἡ καπιταλιστικὴ κερδοθηρία, καταδικάζεται ἀκόμα ὀξύτερα. Ἡ βασικὴ διάθεση εἶναι καί ἐδῶ αὐτὴ τοῦ Εὐαγγελίου: «Μὴ μεριμνήσετε εἰς τὴν αὔριον...»

«Ὅποιος ὀρέγεται μετὰ μανίας τό κέρδος καταστρέφει τό σπῖτι του ὅποιος ὅμως καταφρονεῖ τήν ἰδιοκτησία, θά ζήσει».

«Δέν γνωρίζετε ὅτι ὁ εὐσεβής, πού εἶναι ἱκανοποιημένος μέ τόν καθημερινό τόν ἄρτο, διάγει ζωὴ πολὺ γλυκύτερη καί ἔχει θάνατο πολὺ ἡπιότερο ἀπ' ὅ,τι ἕνας ταλαίπωρος δούλος τοῦ κόσμου;»

«Ἄν ὁ Χριστός παραδόθηκε στό μαρτύριο καί τὴν ἀγωνία χάριν τοῦ πλοῦτου, πράξετε κι ἐσεῖς τό ἴδιο: ἂν θεωροῦσε τὴν κατοχὴ τοῦ εὐτυχία, μπορεῖτε νά σκέφτεστε κι ἐσεῖς τό ἴδιο. "Όμως ἂν τόν περιφρόνησε, περιφρονῆστε τον κι ἐσεῖς».

«Ἄν εἶχατε ὄντως πεισθεῖ ὅτι ἡ ἀπόκτηση τῆς σοφίας εἶναι πολὺ καλύτερη ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση τοῦ πλοῦτου, ὅπως μᾶς λένε οἱ Παρ. Σολ. γ' 14, τότε θά ἀφιερώνατε περισσότερο ἀπὸ τόν χρόνο σας στὴ μελέτη τῶν ἱερῶν κειμένων καί στὴν προπαρασκευὴ τοῦ θανάτου σας».

«Βασανιστικές ἐγνοίες σέ τοῦτον, καί καταδίκη στόν ἄλλο κόσμο: τό τίμημα πού πληρώνετε γιά τό χρήμα σας εἶναι πράγματι ὑψηλό».

«Κοιτάξτε νά μὴ χαιρέστε ὑπερβολικά γιά τὴν ἐπιτυχία καί τὴν ἀνθηση τῶν ἐπαγγελματικῶν σας δραστηριοτήτων, ὅπως ἐκεῖνος στό Λκ. 16' 20 (ἄφρον, ταῦτη τῇ νυκτὶ τὴν ψυχὴν σου ἀπαιτοῦσιν ἀπὸ σοῦ' κ.ο.κ.)».¹²²

Ἄντλησα ἐπίτηδες ἀπὸ τόν Βακίερ αὐτά τὰ πειστήρια γιά τό ὅπως διόλου ἐχθρικό ἀπέναντι στὰ πλούτη φρόνημα τῶν πουριτανῶν ἠθικῶν θεολόγων, ἐπειδὴ θεωρεῖται τυπικός ἐκπρόσωπος τοῦ ρεύματος. "Όμως καί σέ ἄλλους ἱεροκήρυκες συναντοῦμε τὴν ἴδια ἀκριβῶς βασικὴ διάθεση: τί ἀποζητᾶτε τοὺς ἐπίγειους θησαυρούς; Οὐ μεριμνήσετε εἰς τὴν αὔριον!

«Ἄν οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι εὐχαριστημένοι μέ τὴ διατροφή καί τὴν ἐνδυσὴ τους, ἀλλὰ θέλουν νά σωρευθοῦν ἀκόμα πῖο πολλὰ, τότε ὁ Θεός θά κάνει καλὰ νά τοὺς πάρει κι αὐτόν τόν ἄρτο τόν ἐπιούσιο καί νά ἐπιτρέψει στοὺς συνανθρώπους τους νά τοὺς κοιτοῦν μέ μάτι φθονερό καί νά τοὺς τό ἀνταποδώσουν, ὅσο ἔχουν ἀκόμα σάρκα».

«Ἀρκεῖθε στὰ ἀπαραίτητα γιά τὴ ζωὴ: τροφή καί ἐνδυμασία: ἂν ἀποζητᾶτε περισσότερο, ἂν ποθεῖτε νά πλουτίσετε καί νά ἀποκτήσετε πράγματα περιττά, τότε θά περιέλθετε σέ ποικίλους πειρασμούς» κ.ο.κ.

Ἄληθινά: τό νά ζητοῦμε καί νά ἐπιδιώκουμε περισσότερο ἀπ' τὰ ἀναγκαῖα γιά τὴ συντήρησή μας στὴ ζωὴ εἶναι τόσο ἀσυμβίβαστο μέ τὴν ὑποταγὴ πού χρωστάμε στόν Θεό, ὅσο ἐπίσης μαρτυρεῖ τὴ ματαιοδοξία, τὴν ἀφροσύνη καί τὴν ἀπερισκεψία μας.

«Γιατί πρέπει νά σκαλοκεφαλιάζουν οἱ ἄνθρωποι μεριμνώντας γιὰ τό αὔριο, ἀφοῦ δέν γνωρίζουν ἂν ὄντως θά χρειαστοῦν κάτι αὔριο;»¹²³

Κατηγόριες κατὰ τοῦ πλοῦτου συναντοῦμε καί στοὺς Abethethy, Hutcheson κ.ἄ.¹²⁴ Κάποτε μάλιστα καί μέ τίς ἴδιες ρητορικές ἀποστροφές.

Σέ τούτῃ τὴν ἀπόλυτη περιφρόνηση ὅλων τῶν ἐπίγειων ἀγαθῶν ἀντιστοιχοῦσε ἡ ὑψηλὴ ἀξιολόγηση τῆς ἐνασχόλησής μέ τόν Θεό. Κάθε ὥρα πού δέν εἶναι ἀφιερωμένη στὴν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ, πάει χαμένη. «Πόσους θησαυρούς μεγαλύτερους τοῦ χρήματος δέν μπορεῖτε νά ἀποκτήσετε σέ δεδομένο χρόνο, ἂν τόν περνᾶτε μέ προσευχὴ, κήρυγμα καί ἱερὴς ἐκδηλώσεις». Χάσιμο χρόνου εἶναι ἡ ὑπέμετρη ἐνασχόληση μέ τὰ ἐπίγεια καί τὰ τοῦ ἐπαγγέλματος: excess of worldly cases and business. Τέτοιοι ἄνθρωποι διαπνέονται ὀλότελα ἀπὸ ἐγκόσμιες σκέψεις: τὸ ποιῶ

κή ιδέα στο έργο του Isaac Battow που άντλει όλα σχεδόν τά παραθέματά του από τήν Παλαιά Διαθήκη. «Πώς είναι δυνατόν νά είμαστε έμεείς οι μόνοι άργόσχολοι, όταν όλα τά πλάσματα είναι τόσο εργατικά;»³¹² τήν ίδια φράση όμως τή συναντήσαμε και στον Άντωνίνο. «Π άργία είναι μήτηρ πάσης κακίας»: αυτό είναι αυτόνόητο και για τούς μέν και για τούς δέ.³¹³

2. Ένθαρρύνεται ή ένασχόληση μέ χρήσιμα πράγματα: ό άθλητισμός, τό παιγνίδι, τό κυνήγι, οι μασκαράτες άπαγορεύονται.³¹⁴ και στους μέν και στους δέ.

3. Λιτότητα: και στους μέν και στους δέ ή άκολοασία, ή μέθη κ.ο.κ. σουνιστούν θανάσιμα άμαρτήματα. Ίσως ό έλεγχος νά ήταν έντονώτερος στις πουριτανικές χώρες κατά τόν 17ο αιώνα άπ' ό,τι στις Ιταλικές πόλεις του 15ου μαθαίνουμε για ένα έκλεπτυσμένο κατασκοπευτικό σύστημα που είχε τελειοποιηθεί στις σκωτικές πόλεις.³¹⁵ Και ίσως οι άπαιτήσεις νά ήταν κατά τι αυστηρότερες στις άποχρώσεις τους άπ' αυτές των θωμιστών. Ίδίως ή σεξουαλική ζωή ήταν στις χώρες του πουριτανισμού ακόμα περισσότερο καταπιεσμένη (έπειδή κάτι τέτοιο ήταν δυνατόν: προδιάθεση έξ αίματος!) άπ' ό,τι στους καθολικούς λαούς. Στους άγγλοσαξονικούς λαούς ή έγκράτεια εκφυλίστηκε σέ σεμνοτυφία. Και στό ψεύδος και τή διαστροφή γύρω από τά έρωτικά πράγματα, που συναντούμε ακόμα και σήμερα στην Άγγλία και τήν άμερικανική Νέα Άγγλία, άσφαλώς συνεισέφερε τό μερίδιό του και ό πουριτανισμός. «Χωρίζουμε τά δύο φύλα, όταν είναι μαζί λιώνουν σαν τό χιόνι στον ήλιο», σεμνύεται τόν 18ο αιώνα ένας κουάκερος μεγαλέμπορος από τήν Άμερική στους Γάλλους συναδέλφους του.³¹⁶

4. Οικονομία – από τίς κύριες άρετές στους θωμιστές όσο και στους πουριτανούς (και στις συγγενικές αίρέσεις ακόμα περισσότερο). Στη Σκωτία του 17ου αιώνα οι ίερωμένοι επανεισάγουν τίς άπαγορεύσεις τής πολυτέλειας, ζητούν τόν περιορισμό τής πολυτελούς ένδυσης και κατοικίας, περιορισμό τής σπατάλης στους γάμους κ.ο.κ.³¹⁷ Είναι γνωστό ότι τό κύριο άθλημα των κουάκερων είναι ή οικονομία στα πάντα: ακόμα και στα λόγια, τίς χειρονομίες, τίς όνομασίες των ήμερών τής εβδομάδας κ.ο.κ.³¹⁸

Και αυτή ή άρετή θά επιταθεί από τούς πουριτανούς ως τά άκρα της. Τούτη ή επίταση είναι άσφαλώς τόσο έντονη, ώστε πρέπει ίσως νά διαπιστώσουμε έδώ μία πραγματική –τή μόνη!– ουσιώδη διαφορά στην κοινωνική ήθική των πουριτανών και των Σχολαστικών. Άν θέλαμε νά εκφράσουμε αυτήν τή διαφορά έπιγραμματικά θά λέγαμε: ό προτεσταντισμός απαλείφει όλα τά ίχνη τής καλλιτεχνικής ανάγκης για αισθητό μεγαλείο και αισθητή λαμπρότητα. Ή άσύγκριτη ωραιότητα του κόσμου των θωμιστικών ιδεών ήταν ότι σέ τελευταία άνάλυση είχε γεννηθεί από μία βαθιά καλλιτεχνική αισθαντικότητα. Μέσα της νιώθουμε ακόμα τό

ούράνιο πνεύμα τής αύγουστίνειας θεώρησης τής ζωής. Θυμίζω τόν λόγο του Άγ. Θωμά για τήν ωραιότητα τής άρμονίας στον κόσμο και τόν άνθρωπο: ό Διονύσιος πρεσβεύει ότι στον χαρακτήρα του ωραίου ή ευγενοῦς συμβάλλει ή λάμψη και ή άρμονία, και γράφει (*de div nom.*, 4): «ό Θεός είναι άραίος ως αίτιο τής άρμονίας και τής λάμψης του παντός». Γι' αυτό και τό κάλλος του σώματος έγκείται στο γεγονός ότι διαθέτει μέλη που τό καθένα ξεχωριστά και όλα μεταξύ τους έχουν τήν όρθή άναλογία, καθώς και στο ότι τό χρώμα έχει τή θέση που του άρμόζει. Παρομοίως, τό πνευματικό κάλλος έγκείται στο γεγονός ότι ή διαγωγή και οι πράξεις των ανθρώπων έχουν τήν όρθή άναλογία σύμφωνα μέ τήν πνευματική λάμψη του Λόγου. Γι' αυτό και ό Αύγουστίνος (83, μι. 30) άποκαλεί τήν κοσμιότητα «πνευματικό κάλλος».

Αυτό τό καλλιτεχνικό αίσθημα άποτυπώνεται κατόπιν στην άναγωγή μιας άρετής ύψηλής περιωπής, που δέν έχει θέση σέ καμμία προτεσταντική ήθική: τής *magnificentia* – τής μεγαλοπρέπειας. *Magnificentia* είναι ή επίδειξη «του μεγαλειώδους και του περίλαμπρου». Έδώ ό λόγος είναι πρώτα-πρώτα για τήν Έκκλησία και τήν κοινότητα, για τή δημόσια πολυτέλεια. Σέ όρισμένες περιπτώσεις όμως ή μεγαλοπρέπεια άφορά κι έμάς τούς ίδιους: όπως σ' όλα, όσα συμβαίνουν μόνο μία φορά, στους γάμους λ.χ., ή σέ όσα διαρκούν στον χρόνο, στην κατοικία λ.χ.! Ό ιδιαίτερος χαρακτήρας τής μεγαλοπρέπειας αναφέρεται στο μεγαλείο του καλλιτεχνήματος.³¹⁹

Οι διαμαρτυρόμενοι φυσικά είχαν άπωλέσει κάθε τέτοιο αίσθημα μεγαλοπρέπειας. Ή *magnificentia* δέν είχε πιά θέση στο θεωρητικό τους οικοδόμημα, τό όποιο έμοιαζε ολόιδιο μέ τή νηφάλια, ψυχρή, άσβεστωμένη και απογιμνωμένη από κάθε εικαστικό διάκοσμο³²⁰ ναόσχημη άποθήκη που πήρε τή θέση του εύγενοῦς γοθικού καθεδρικού ναού, μέσα από τά πολύχρωμα παράθυρα του όποου έριχνε ό ζεστός ήλιος τίς άχτίνες του.

Άντίπαρο τής *magnificentia* έγινε ή κύρια άρετή τής πουριτανικής ήθικής, τήν όποία οι Σχολαστικοί είχαν επιτιμήσει ως βαρύ όμάρτημα: ή *parvificentia*, ή φιλαργυρία, ή τσιγκουνιά.

Τσιγκούνης λέγεται κάποιος, έπειδή ή πρόθεσή του είναι νά κάνει κάτι μ.κρό... Ό έραστής τής μεγαλοπρέπειας επιθυμεί πρώτα τό μεγαλείο του έργου και μετά άσχολεϊται μέ τό μέγεθος των έξόδων, που χάριν του έργου δέν θά άποφύγει. Όμως ό τσιγκούνης πρώτα προσέχει πώς μπορούν νά μείνουν οι δαπάνες τό δυνατόν μικρότερες «ώστε νά ζοευτεί όσο γίνεται λιγότερο» και πάνω σ' αυτήν τή βάση επιθυμεί τό επίδικωμένο έργο, άφου δέν στοιχίζει και τόσο πολύ.³²¹

Στή μετατροπή τής έξοικονόμησης (*parsimonia*) σέ φιλαργυρία (*parvi-*

ΧΧΙ. Ο ΙΟΥΔΑΙΣΜΟΣ

Στήν εβραϊκή θρησκεία και τή σημασία της για τόν οικονομικό βίο και ιδίως για τή διάπλαση του κεφαλαιοκρατικού πνεύματος, αναφέρθηκα εκτενώς στο σχετικό βιβλίο μου, όπου και παραπέμπω τόν αναγνώστη, αν τυχόν ή ακόλουθη παρουσίαση του φανεῖ ἑλλιπής.

Στά οὐσιώδη τους σημεῖα ἐξακολουθῶ και σήμερα νά ἐκπροσωπῶ τίς ἐκεῖ ἀπόψεις παρά τήν ὀξεία κριτική πολυάριθμων ραββίνων, οἱ ὁποῖοι γιά λόγους κατανοητούς θορυβήθηκαν ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ἕνας παρείσακτος ἔφερε στό φῶς ὀρισμένα χαρακτηριστικά τῆς θρησκείας τους, πού ἐνδεχομένως οἱ ἴδιοι νά τά θεωροῦν ἀμελητέα παρατράγουδα. Μόνο σέ μία ἀπό τίς μορφές αὐτῶν τῶν κριτικῶν θέλω ἐδῶ νά ἀπαντήσω: ὅτι παρέβλεψα δηλαδή ὀρισμένες πλευρές τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας, και μάλιστα τόν μυστικισμό, πού ἔχει και αὐτός θέση στούς κόλπους της. Δίχως νά μπαίνω στήν ἐξέταση τοῦ ζητήματος κατά πόσο ἀληθεύει ὁ ἰσχυρισμός ὅτι διπλα στή θρησκεία τοῦ νόμου ἡ ἰουδαϊκή θρησκεία ὡς σύνολο περιέχει και ἄλλα συστατικά στοιχεῖα, πρέπει νά γίνει ἀντιληπτό ὅτι μέλημά μου ἦταν νά ἀποκαλύψω τίς συνάψεις ἀνάμεσα στόν ἰουδαϊσμό και τόν καπιταλισμό. Γιά τόν σκοπό αὐτό, και ἂν ἀκόμα ὁ εβραϊσμός εἶχε στή θρησκεία του και ἄλλα ἄρθρα πίστεως, πέραν τῶν ὧσων ἐπισήμανα, δέν θά χρειαζόταν νά συνεξετάσω ἐκφράσεις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ὅπως λ.χ. μερικά μυστικιστικά κινήματα, πού εἶναι προφανές ὅτι δέν σχετίζονται μέ τή διαμόρφωση τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος. Ὅπως ἀκριβῶς κατά τήν πραγμάτευση τῆς θωμιστικῆς ἠθικῆς ἄφησα ἀνεξέταστη τήν παυλικιανή-αὔγουστινεία διδασκαλία τῆς ἀγάπης και τῆς χάριτος, παρ' ὅτι ἀνήκει στόν ἐπίσημο καθολικισμό. Ἐνῶ, ἀντίθετα, ὁ ἐπίσημος ἰουδαϊσμός, ἀπό τούς καιρούς τοῦ Ἰσδρα, ἐκπροσωποῦσε ἀποκλειστικά τή θέση τῆς θρησκείας τοῦ νόμου, ὡς τή μόνη ἰσχύουσα.

Οἱ κριτικές αὐτές ἐπομένως δέν μέ θίγουν. Ὅμως σ' ἕνα σημαντικό σημεῖο ὀφείλω νά διορθῶσω ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό μου.

Ὅταν ἔγραφα τό βιβλίο μου γιά τούς Ἑβραίους, δέν εἶχα ἀκόμη καταπιαστέι διεξοδικά μέ τή θωμιστική ἠθική. Γιά τόν λόγο αὐτό θεώρησα πολλές ἀρχές τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας, ὅπως ἡ ὑπό ὄρους ἀναγνώριση τοῦ πλούτου και κυρίως τό αἶτημα μίας προγραμματικῆς ἐκλογίκευσης τοῦ τρόπου ζωῆς, ὡς ἀποκλειστικά εβραϊκά φαινόμενα και τίς ἀντιπαρέθετα μέ τίς ἀντιλήψεις τῆς (προπουριτανικῆς) χριστιανικῆς θρη-

σκείας. Αὐτό ἦταν ἐσφαλμένο. Αὐτά τά ἰδιαίτερος σημαντικά γιά μᾶς συστατικά στοιχεῖα τοῦ εβραϊκοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος, και ιδίως τῆς ἰουδαϊκῆς ἠθικῆς θεολογίας, ἂν και δέν περιέχονται πάντοτε στόν πρῶμο χριστιανισμό, συναντῶνται ἀσφαλῶς στόν θωμισμό, ὅπως ἀπέδειξε ἀστό κεφάλαιο ΧΙΧ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Τοῦτο δέν μᾶς ἐκπλήσσει, ἀφοῦ ἄλλωστε ὁ θωμισμός χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀναγνώρισε μέ ἀποφασιστικότητα τόν εβραϊκό ἠθικό νόμο ὡς πυρῆνα τοῦ θεικοῦ φυσικοῦ νόμου. Ὅπως και ὁ πουριτανισμός, ἔτσι και ὁ ἰουδαϊσμός δέν δίδαξε στά οὐσιώδη γιά μᾶς ζητήματα κάτι διαφορετικό ἀπό τόν θωμισμό.

Παρ' ὅλ' αὐτά εἶναι δυνατόν νά καταδειχτοῦν στό εβραϊκό θρησκευτικό σύστημα ὀρισμένα γνωρίσματα πού τοῦ προσδίδουν ξεχωριστή σφραγίδα και τόν διαφορίζουν ἀπό τήν καθολική και προτεσταντική θρησκεία: ἐννοεῖται φυσικά ὅτι ἀναφερόμαστε πάντα σ' ἐκεῖνα τά συστατικά στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς του πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ. Ὡς τέτοια ἰδιαιτερότητα τοῦ ἰουδαϊσμοῦ θά ἔβλεπα ἐδῶ τό γεγονός ὅτι περιλαμβάνει μέ κάθε πληρότητα και ἀναπτύσσει μέ ἄκρα συνέπεια τίς εὐνοϊκές γιά τόν καπιταλισμό διδασκαλίες.

Ἔτσι οἱ κρίσεις πού διατυπώνουν οἱ εβραϊκές θρησκευτικές διδασκαλίες γιά τόν πλοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητα κατά μερικές ἀποχρώσεις εὐνοϊκότερες ἀκόμα και ἀπό ἐκεῖνες τῶν καθολικῶν ἠθικῶν διδασκαλιῶν. Διόλου παράξενο, ἀφοῦ οἱ πηγές τῶν Ἑβραίων εἶναι οἱ σοφοί τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῶν ὁποίων ἡ γνώμη στίς ἐνεήντα ἐννεά ἀπό τίς ἑκατό περιπτώσεις ἦταν εὐνοϊκή γιά τόν πλοῦτο και τήν εὐμάρεια, ἐνῶ οἱ χριστιανοί ἠθικοί θεολόγοι ἦσαν πάντοτε ἀναγκασμένοι νά τακτοποιήσουν πρῶτα τούς λογαριασμούς τους μέ τό εὐαγγελικό ἰδεῶδες τῆς φτώχειας. Ὅμως στήν ἰουδαϊκή θρησκεία ἕνα τέτοιο καθολικά ἀναγνωρισμένο ἰδεῶδες δέν ὑπῆρξε ποτέ.

Ἀντίθετα ἡ διαμόρφωση τοῦ ὀρθολογισμοῦ εἶναι στόν ἰουδαϊσμό ἀναμφίβολα αὐστηρότερη και περιεκτικότερη ἀπ' ὅ,τι στόν καθολικισμό, και μοιάζει μ' ἐκείνην τοῦ πουριτανισμοῦ. Ἰδίως σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν κειθάρηση τῆς γενετήσιας ὀρμῆς, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, συνιστᾷ συστατικό στοιχεῖο και τῆς θωμιστικῆς ἠθικῆς, ἀλλά μόνο στόν ἰουδαϊσμό και τόν πουριτανισμό θά φτάσει στό σημεῖο νά ἀποτελεῖ μία ἀνατριχιαστική και κατωῦρα.

Μέ τόν πουριτανισμό ὁ ἰουδαϊσμός ἔχει κοινή ἐκείνη τήν παντελῆ ἐξάλειψη κάθε καλλιτεχνικῆς αἰσθαντικότητας, πού στόν θωμισμό εἶναι ἀκόμα τόσο ἰσχυρή. Ἡ δευτέρα ἐντολή τοῦ δεκαλόγου ἔμεινε ἀπό τούς Σχολαστικούς στήν οὐσία ἀπαρατήρητη, ἐνῶ στήν εβραϊκή κοσμοθεώρηση ἄσκησε καθοριστική ἐπίδραση.

Ξεχωριστή θέση στήν ἐξέλιξη τοῦ μοντέρνου πνεύματος προσδίδει ἐπί πλέον στήν ἰουδαϊκή ἠθική διδασκαλία τό σημαντικό γεγονός ὅτι προσέ-

είχε δανείσει με τόκο, δέν ήταν Έβραϊός, δέν ήταν όμογενής αλλά γκρί. Η Όρησκεία λοιπόν Έκανε ό,τι περνούσε από τό χέρι της προκειμένου νά κατευθύνει τήν «τοκογλυφία» στά χέρια τών Έβραίων, και εδώ βρήκε συμπαράστατη της και τή χριστιανική Έκκλησία. Έτσι, στόν βαθμό όπου ή ένασχόληση με τόν χρηματικό δανεισμό έγινε σημαντική γιά τήν εκδίπλωση του καπιταλιστικού πνεύματος, τό Ιουδαϊκό δίκαιο τών άλλογενών συνέβαλε κι αυτό τό μερίδιό του. Έχουμε ήδη γνωρίσει μίαν από τίς έπιπτώσεις του επαγγέλματος του τοκογλύφου: έξασθενούσε τό έπιχειρηματικό πνεύμα. Όστόσο από τήν άλλη μεριά άσκησε και ένισχυτική επίηρία στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού πνεύματος, όπως θά δούμε στό κατάλληλο σημείο.

Κατά τά άλλα, τό γεγονός ότι ή θέση του «ξένου» στό έβραϊκό (θεόθεν θεσπισμένο) δίκαιο άποτελούσε εξαίρεση, ότι οι υποχρεώσεις άπέναντι του δέν ήσαν ποτέ τόσο άυστηρές όσο άπέναντι στόν «πλησίον», τόν Έβραϊό: αυτό μόνον άδαείς ή κακόβουλοι μπορούν νά τό άρνηθούν. Άσφαλώς οι δικαιοές και (πρό πάντων ήθικές) αντίληψεις γιά τόν τρόπο μεταχείρισης του ξένου, γνώρισαν μεταβολές στό πέρασμα τών αιώνων. Όμως ή βασική ιδέα, ότι δηλαδή στόν ξένο χρωστώς λιγότερο σεβασμό άπ' ό,τι στόν όμόφυλό σου, δέν έχει αλλάξει από τήν εποχή της Τορά ως τίς μέρες μας. Αυτή τήν έντύπωση αφήνει κάθε άπροκατάληπτη μελέτη του δικαίου τών άλλοδαπών στά ιερά κείμενα (πρό πάντων της Τορά), στό Ταλμούδ και τούς κώδικες. Άκόμα και σήμερα επικαλούνται ένιοι άπολογητές τά περίφημα έδάφια της Τορά (Έξ. 16', 49· κγ', 9· Λευ. 19', 33-34· κε' 44-46· Δευτ. 1', 18-19) γιά νά άποδείξουν έτσι τό «ξενόφιλο» πνεύμα του έβραϊκού νόμου. Όμως, πρώτον, σέ μία Χαλαχά, γιά τήν όποία και πρόκειται τίς περισσότερες φορές, δέν πρέπει φυσικά νά παραμελούμε τήν «προφορική» παράδοση και δεύτερον, ακόμα και τά έν λόγω χωρία της Τορά περιέχουν μέν τήν προειδοποίηση ότι ό «ξένος» (πού σύν τοίς άλλοις στην άρχαία Παλαιστίνη είχε φυσικά σημασία τελείως διαφορετική άπ' ό,τι άργότερα στη διασπορά: ό γκέρ και ό γκρί είναι έννοιες εκ διαμέτρου αντίθετες), ότι ό ξένος, λοιπόν, πρέπει μέν νά τυχαίνει καλής μεταχείρισης, «γιατί κι εσείς είσαστε ξένοι στην Αίγυπτο», όμως περιέχουν παράλληλα και τήν υπόδειξη (ή τήν άδεια) νά τόν βλέπουν ως άνθρωπο με μειωμένα δικαιώματα: «και ούτω τό πρόσταγμα της άφέσεως: αφήσεις πών χρέος ίδιον, ό όφειλει σοι ό πλησίον, και τόν αδελφόν σου ούκ απαιτήσεις, επικέκληται γάρ άφεις Κυρίω τῷ Θεῷ σου τόν άλλότριον απαιτήσεις όσα εάν ή σοί παρ' αὐτῷ, τῷ δέ αδελφῷ σου άφεις ποιήσεις του χρέους σου», Δευτ. 15', 2-3). Όπως και στόν τοκισμό, πρόκειται πάντοτε γιά τό ίδιο φαινόμενο: διαφορετική μεταχείριση του Έβραϊού και του μή Έβραϊού. Και γιά λόγους κατανοητούς οι νομικές

περιπτώσεις, όπου ό μή Έβραϊός έχει λιγότερα δικαιώματα από τόν Έβραϊό, γίνονται όλο και περισσότερες στό πέρασμα τών αιώνων, και ήδη στόν τελευταίο κώδικα συνιστούν έναν καθ' όλα σεβαστό αριθμό. Άναφέρω από τό Χόσεν Χαμισπάτ τά ακόλουθα χωρία (και άσφαλώς αυτά δέν είναι τό σύνολο όλων εκείνων, όπου εκφράζεται ρητά τό διαφορετικό νομικό καθεστώς του άλλογενοϋς): 188, 194, 227, 231, 259, 266, 272, 283, 348, 389 κ.έξ.

Τή μεγάλη σπουδαιότητα του δικαίου τών άλλοεθνών γιά τήν οικονομική ζωή τήν έντοπίζω τώρα σέ δύο σημεία:

Πρώτον στό γεγονός ότι μέ τίς έχθρικές έναντι τών άλλοδαπών ρυθμίσεις του Ιουδαϊκού επαγγελματικού και έμπορικού δικαίου οι συναλλαγές μέ τούς ξένους δέν έγιναν μόνον πύο άνενδοίαστες από ήθικής πλευράς (όξύνοντας δηλαδή περισσότερο μιά τάση προϋπάρχουσα σέ κάθε δοσοληψία μέ τούς άλλοδαπούς), αλλά ακόμα και ή επιχειρηματική ήθική, αν μπορώ νά τό εκφράσω έτσι, έγινε πύο χαλαρή. Παραδέχομαι δίχως δισταγμό ότι αυτή ή συνέπεια δέν ήταν άπαραίτητο νά επέλθει, όμως μπορούσε νά παρουσιαστεί πολύ εύκολα και άσφαλώς παρουσιάστηκε σέ συχνές περιπτώσεις, συγκεκριμένα στόν περίγυρο τών Έβραίων της Άνατολής. Όταν γιά παράδειγμα ένα (πολυσυζητημένο!) έδάφιο του δικαίου τών άλλοεθνών δήλωνε: τό λάθος σέ έναν λογαριασμό, αν διαπραχθεί από τόν ίδιο τόν είδωλολάτρη (: ξένο) επιτρέπεται νά χρησιμοποιηθεί από τόν Έβραϊό γιά δικό του όφελος, δίχως αυτός νά υποχρεούται νά τό έπιστημάνει (τό χωρίο περιλήφθηκε στό Τούρ, ενώ δέν συναντάται άρχικά στόν Κώδικα του Καρο, εισάγεται όμως μέ τά σχόλια του Isserle), τότε μία τέτοιου είδους νομική αντίληψη (ή όποια διαπνέει και πολυάριθμα άλλα έδάφια νόμων) δέν μπορούσε παρά άναντίρρητα νά ζυγνᾶ στόν εύσεβή Έβραϊό τήν πίστη: στά πάρε-δῶσε μέ τούς ξένους δέν χρειάζεται νά χολοσκᾶς ιδιαίτερα. Όπότε από υποκειμενικής πλευράς δέν χρειάζεταν νά επιρρίπτει στόν έαυτό του κάποια άνήθικη σκέψη ή πράξη (στις συναλλαγές μέ όμοεθνείς μπορούσε νά τηρεί τίς έξαιρετικά άυστηρές διατάξεις του νόμου στό όρθό τους μέτρο και βάρος): μπορούσε νά ενεργεί μέ καθ' όλα καλή πίστη κάθε φορά λ.χ. πού «έριχνε» τόν ξένο. Ναί μέν σέ έρισημένες περιπτώσεις λάβαινε τή ρητή προειδοποίηση: πρέπει νά είσαι έντιμος και άπέναντι στους ξένους (λ.χ. *Ch.h.* 231), αλλά και μόνο τό γεγονός ότι χρειάζεταν γι' αυτό ρητή προειδοποίηση τά λέει όλα! Και ύστερα πάλι διάβαζε *expressis verbis* φράσεις του είδους (*Ch.h.* 227, 26): «Έναν μή Έβραϊό μπορεί κανείς νά τόν εκμεταλλεύεται, άφού στη Γραφή λέγεται (Λευ. κε', 14) ότι δέν πρέπει νά εκμεταλλεύεσαι τόν αδελφό σου» (ό λόγος εδώ όχι περί άπάτης, αλλά γιά ύψηλότερες τιμές πού άποσπᾶ κανείς από έναν ξένο).

ραμείνει μόνο ἡ «προχωρημένη» ἀντίληψη: «Στόν πραγματευτή ἐπιτρέπεται νά χαρίζει στά παιδιά πού ψωνίζουν ἀπ' αὐτόν καρύδια καί τά παρόμοια προκειμένου νά τά προσελκύσει, καί μπορεί νά πουλάει σέ τιμές καλύτερες ἀπ' τῆς ἀγορᾶς, καί οἱ ἔμποροι τῆς ἀγορᾶς δέν μποροῦν νά κάνουν τίποτα ἐναντίον του» (Ch.h. 228, 18).

Τά ἴδια μᾶς λέει καί ἡ ρύθμιση Ch.h. 156, 7: («Ἐμποροι πού φέρνουν τά εἶδη τους στήν πόλη, ὑπόκεινται σέ διάφορους περιορισμούς), «ἂν ὅμως οἱ ξένοι πουλοῦν φθηνότερα ἢ καλύτερα ἐμπορεύματα ἀπ' ὅ,τι ἐκεῖνοι τῆς πόλης, οἱ τελευταῖοι δέν μποροῦν νά ἀποκρούσουν τούς ξένους, ἐπειδή τό ἑβραϊκό κοινό ἔχει ὄφελος ἀπ' αὐτό» κ.ο.κ. Ἡ ἡ Ch.h. 156, 5: ἂν ἕνας Ἑβραῖος θέλει νά δανείσει σ' ἕναν μὴ Ἑβραῖο μέ χαμηλότερο τόκο, τότε ἕνας ἄλλος δέν μπορεί νά κάνει τίποτα.

Ἐπίσης βρίσκουμε στό ἑβραϊκό δίκαιο τήν ἀποστεωμένη ἀρχή τοῦ ἐπαγγελματικοῦ μονοπωλίου νά ὑποχωρεῖ πρὸς ὄφελος τῆς «ἐλευθερίας τοῦ ἐπαγγέλματος» (τουλάχιστον στό Σουλχάν Ἀρούχ): «Ἄν μεταξύ τῶν κατοίκων ἐνός δρόμου ἦταν ἕνας τεχνίτης, σημειώνει ἡ Ch.h. 156, 6, καί οἱ ἄλλοι δέν διαμαρτυρήθηκαν, καί ἕνας ἄλλος ἀπό αὐτούς τούς κατοίκους θέλει νά ἀρχίσει τήν ἴδια τέχνη, τότε ὁ πρῶτος δέν μπορεί νά τόν ἐμποδίσει καί νά τοῦ πεῖ ὅτι τοῦ κλέβει τό ψωμί, ἀκόμα κι ἂν ὁ δεύτερος ἦταν ἀπό ἄλλο δρόμο (αὐλή) κ.ο.κ.

Ὡστε δέν χωράει ἀμφιβολία: ὁ Θεός θέλει τό ἐλεύθερο ἐμπόριο, ὁ Θεός θέλει τήν ἐλευθερία τῶν ἐπαγγελματῶν! Τί κίνητρο γιά τούς πιστούς του ὥστε νά ἐφαρμόσουν καί ἐμπρακτα πλέον τίς βουλές του στήν οἰκονομική ζωή!

XXII. ΤΟ ΜΕΡΙΔΙΟ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

Στά κεφάλαια πού προηγήθηκαν μιλήσαμε μέ κάθε φυσικότητα μὴν ποῦμε: ἀφέλεια, γιά ἐπιδράσεις τῶν ἠθικῶν δυνάμεων στή τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος. Τώρα θά πρέπει νά ἀναλογιστοῦ ἀναρωτηθοῦμε μέ ποῖο δικαίωμα πράξαμε κάτι τέτοιο; καί ἂν νά ἐγγυηθοῦμε τήν ὀρθότητα τῶν ἰσχυρισμῶν μας. Τό ἐρώτημα ἔχει κατά κανένα τρόπο κριθεῖ μέ βάση τά ὅσα στοιχεῖα προσκόβει οἱ προηγούμενες ἀναπτύξεις. Διότι κατέδειξε ἀπλῶς τό γεγονός πολυάριθμες περιπτώσεις ὑπάρχει μία παραλληλία μεταξύ ὁ φαινομένων τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος καί ὁρισμένων διδίων τῆς φιλοσοφίας καί θρησκείας.

Τώρα ὅμως θά μπορούσε κανεὶς νά μοῦ ἀντιτάξει: αὐτή ἡ ἰδέα δέν πιστοποιεῖ διόλου τήν ὑπόθεση μιᾶς αἰτιώδους συνάφειας τῶν δύο αὐτῶν σειρῶν φαινομένων: ἀντίθετα, θά ἦταν καθ' ὅλο νά εικάσουμε ὅτι τό καπιταλιστικό πνεῦμα τράφηκε ἀπό ἄλλες ὁποῖες τοῦ προσέδωσαν τίς ἴδιες ἀποχρώσεις μ' αὐτές πού θά νά πάρει ἂν εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπό ἠθικές ἐπιταγές.

Ἀκόμα θά μπορούσε κανεὶς νά ἀντιτείνει — καί αὐτή ἡ φαινεται εὐλογία μέ τίς διανοητικές συνήθειες πού ἐπικρατοῦν σ' πολλούς κύκλους: καλῶς, μπορεί νά ὑπάρχει μία αἰτιώδης συνάφεια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ πνεύματος καί τῶν ἠθικῶν ἐπιταγῶν, ὅμως ἀκριβῶς ἡ ἀντίστροφη ἀπ' αὐτήν πού ὑποθέσατε: δέν διαμορφώθηκε καπιταλιστικό πνεῦμα ἀπό τὰ ἠθικά αἰτήματα τῆς φιλοσοφίας θρησκείας, ἀλλά, ἀντίθετα, τὰ τελευταῖα δέν εἶναι παρά ἕνας «κίςμος» τῶν ιδιόμορφων οἰκονομικῶν συνθηκῶν πού βρίσκουν ἐξ ἑαυτῶν συγκεκριμένο οἰκονομικό φρόνημα.

Δέν εἶναι ἡ πρόθεσή μου νά ἐξετάσω διεξοδικά τό πρῶτο ἠθικό ἢ τελευταῖα ἔκταση. Ὅ,τι μπορεί νά εἰπωθεῖ γιά τίς θεμελιώδεις θρησκείας καί οἰκονομικῆς ζωῆς, τό συνόψισε πρόσφατα μέ σία ὁ Ernst Trölsch, δείχνοντας εὐρύτατη κατανόηση γιά τίς ἰδιόμορφους «ὀλισθητικές ἱστορικῆς ἀντίληψης». Ἀντίθετα, σ' αὐτό τό σημείον

